

MACHT & PRACHT IN HEERLEN

Heerlen

Open
MONUMENTENDAG

Rabo Vastgoedgroep
Hoofdsponsor

Inleiding

Luxe landhuizen, vergeten fabrieken, opmerkelijke kerken en intieme boerderijtjes. Op Open Monumentendag zet Nederland massaal de deuren open, dit jaar met speciale aandacht voor het thema Macht & Pracht.

Zondag 15 september 2013 is de kans bij uitstek om een plek te bezoeken, die anders niet voor publiek toegankelijk is, of deel te nemen aan een bijzondere activiteit of rondleiding. Of het nu die geheime tuin is achter de kloostermuren, die gesloten villa aan het einde van de straat of dat monumentale grachtenpand in de hoofdstad. Op Open Monumentendag kunt u de geschiedenis tot leven zien komen.

Meer dan vierduizend unieke monumenten zijn dat weekend gratis voor iedereen toegankelijk en er worden speciale rondleidingen en eenmalige activiteiten georganiseerd. Alle monumenten die hun deuren openstellen voor het publiek zijn herkenbaar aan de Open Monumentendagvlag. Wat gaat u dit jaar ontdekken?

In Heerlen hebben op 15 september twaalf monumenten 'open huis'. U bent van harte welkom!

Inhoud

02	Inleiding
04	OMDH 2013 - Thema: Macht en Pracht
08	Villa Eikhold
12	Schelmentoren
16	Huize de Berg
20	Voormalige Vroedvrouwenschool
24	Kasteel Hoensbroek
28	Kasteel Terworm
32	Kerk de Vrank
36	Raadhuis Heerlen
40	Pancratiuskerk
44	Thermenmuseum
48	Nederlands Mijnmuseum
52	Protestantse kerk Tempsplein

Open Monumentendag 2013

Thema Macht en Pracht

Bij Macht & Pracht zal aandacht zijn voor verschillende soorten macht en de pracht die daar in Nederland uit voortkwamen en ons nog steeds omringt. Te denken valt bijvoorbeeld aan politieke macht, economische macht, rechterlijke macht of kerkelijke macht. De rijkdom, schoonheid en grootsheid die macht kon voortbrengen is overal om ons heen in gebouwen terug te vinden: kastelen en paleizen, grachtenpanden en patriciërs-huizen of buitenplaatsen en landgoederen. Maar denk ook aan de grootsheid en luister van de gebouwen die de verschillende kerkgenootschappen voortbrachten, of de rijk gedecoreerde handels- en kantoorgebouwen en de gebouwen van rechtspraak en openbaar bestuur.

Vergane glorie? Niets is minder waar!

Om je vandaag de dag te onderscheiden van anderen laat je je eigen droomhuis ontwerpen door een toparchitect, koop je een auto van een exotisch of tot de verbeelding sprekend merk, of boek je een vakantie naar een bestemming, waar andere mensen alleen maar van kunnen dromen.

Hoe anders was dat vroeger! In de rijke geschiedenis en cultuur van Nederland was je pas iemand als je de nodige hectaren aan landgoederen bezat, of een complete staf van bedienden en werklieden om je heen had. Een koets, vergelijkbaar met een hedendaagse auto, was geen teken van rijkdom maar pure noodzaak.

Door de eeuwen heen is het concept 'status' weliswaar veranderd, ofschoon het in de kern nog steeds welvaart, geld, rijkdom en macht impliceert. Het woord 'luxe' was rond de 14de eeuw nog een vrijwel onbekend begrip.

Luxe artikelen van tegenwoordig zijn meestal van materiële aard; uiterlijkheden als kleding, sieraden, horloges of voertuigen die omstanders de indruk moeten geven dat de persoon die erachter schuil gaat, goed bemiddeld is en een luxe leefstijl aanhangt. Uiterlijk vertoon is natuurlijk van alle tijden. Als de adellijke dames en heren in hun tijd naar het bal gingen, was dat niet alleen om een dansje te wagen. Het ging ook toen al om 'zien en gezien worden'.

Noblesse oblige!

De adelstand had zo haar verplichtingen. Om er echt 'bij te horen' werden de heren en dames van adel geacht op zijn tijd een feestje te geven en hun adellijke deelgenoten te inviteren voor diner met aansluitend bal. De een wilde natuurlijk niet onderdoen voor de ander, en het resultaat laat zich raden. Maar al die mensen moesten natuurlijk wel in stijl worden ontvangen in een ambiance die uitnodigde tot ontspanning, culinair genot en sociale interactie. Aanzien werd verheven tot een sport voor de adelstand, en kosten noch moeite werden gespaard om in hoge kringen een klinkende naam op te bouwen. Titulatuur was de kers op de slagroom, zo leek het. Adellieden werden met naam en toenaam welkom geheten door een lakei die de genodigden aankondigde met titels als de 'Baron en barones van Hövell tot Westervliet'. Titels waar soms eeuwen later nog straten en hele stadswijken naar vernoemd werden.

De wedijver tussen deze adel van weleer heeft niet alleen generatie op generatie indruk gemaakt op de mensen die in dat tijdperk leefden, maar heeft ook duidelijk sporen achtergelaten in het landschap en zijn stempel gedrukt op bijvoorbeeld de architectuur. Naar Frans voorbeeld verzezen ook in Nederland tal van bouwwerken die kenmerkend zijn voor de tijd waarvan ze getuigen zijn. Van vroeg-Romaans en Gotiek, Neoklassiek en Rococo tot aan meer recente, 20ste eeuwse stijlrichtingen als Art Nouveau en Jugendstil – overal in Nederland zijn wel gebouwen aan te wijzen die deze architectonische

invloeden verraden.

Maar niet alleen de diverse bouwstijlen en bouwwerken drukken hun stempel op een bepaalde periode in de geschiedenis van 'De Lage Landen'. Ook de gevels van gebouwen werden steeds vaker gebruikt om te dienen als link naar de bewoner erachter. Welgestelde lieden die in patriciërshuizen of grachtenpanden woonden, lieten een gevelsteen in metselen die het beroep of het ambacht van de bewoner verried. Rijkversierde gevelornamenten, vaak stijlvol geaccentueerd met bladgoudopleg of bonte beschilderingen, waren een hint naar de vermogende eigenaar van het betreffende pand. De esculaap sierde symbolisch de gevel van de dokter, de gaper die van de apotheek en zo waren er nog talloze gevelstenen die een indruk gaven van de 'standing' van de bewoners. In steen gebeeldhouwde visitekaartjes als het ware...

Verskil tussen die luxe sportauto en het erfgoed dat vorige generaties van adellijken, notarissen, rechters, maar ook bestuurders en machthebbers achterlieten, is dat het erfgoed nog steeds bestaat terwijl die auto al lang geconfisqueerd is, of tot een pakketje schroot is samengeperst, na een even kort als dynamisch leven dat plots eindigde met een fikse snelheidsovertreding. Het historische, culturele erfgoed is soms vele eeuwen lang behouden gebleven voor huidige generaties – vooropgesteld dat ze er oog voor hebben.

Heerlen anno 2013

Tijdens de komende Open Monumentendag op zondag 15 september is het Nederlandse erfgoed dan ook zeker een bezoek waard. Monumenten zijn er voor jong en oud. En ook al staan onze monumenten misschien niet allemaal op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO, ze mogen er (nog steeds) zijn.

Om de herinnering aan lang vervlogen tijden levend te houden. En om er tot in lengte van dagen van te genieten en onze monumenten te koesteren als een fonkelende bolide.

Zoals u misschien wel weet, is de stad Heerlen ontstaan uit de Romeinse pleisterplaats Coriovallum; een nederzetting op een kruispunt van belangrijke wegen en centraal gelegen tussen Maastricht en Keulen.

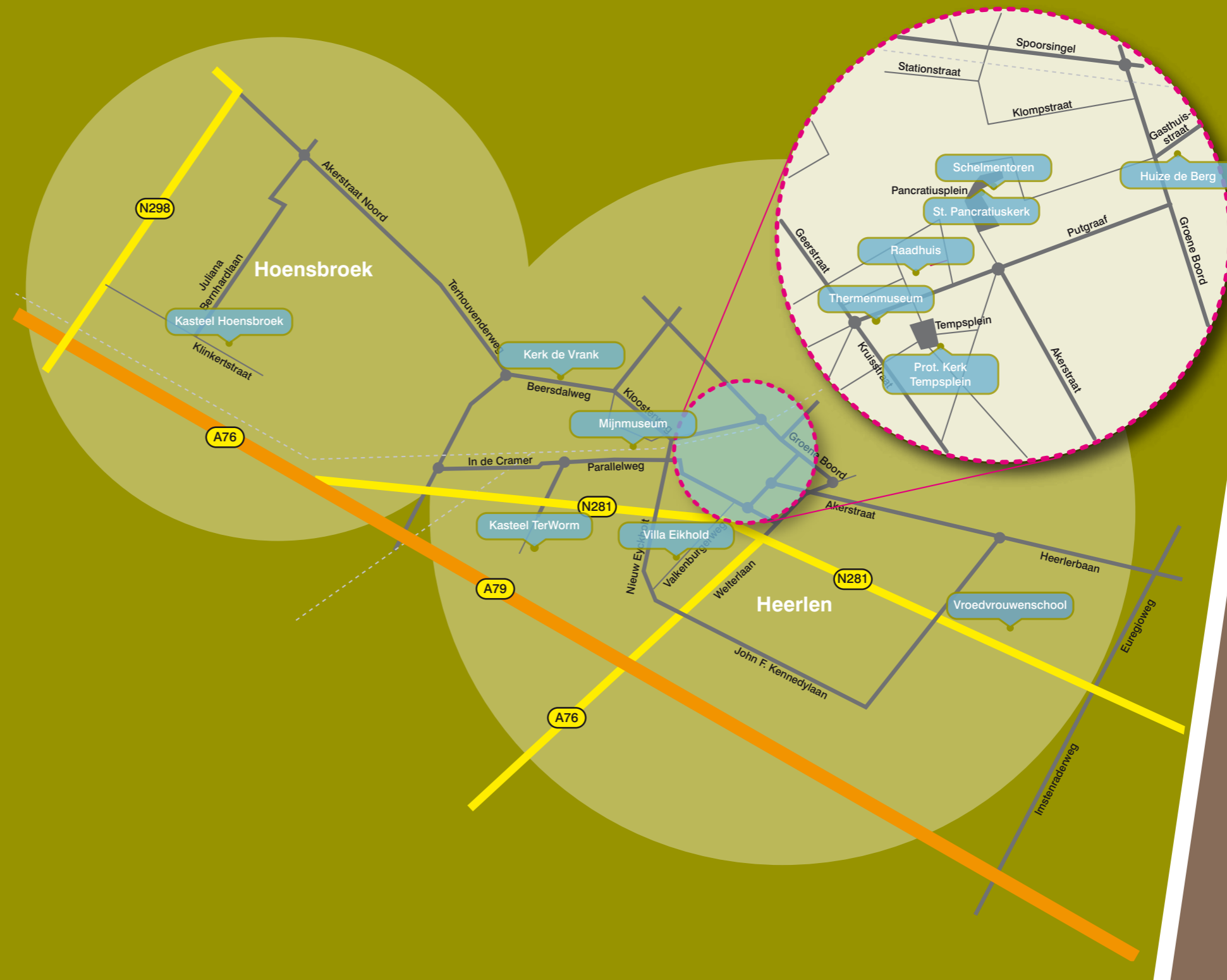
Het zal dan ook geen verrassing zijn om te lezen dat Heerlen zo menig monument herbergt. Monumenten die door de eeuwen heen in kenmerkende bouwstijlen zijn opgetrokken, gerestaureerd en in stand zijn gehouden. Verderop passeren enkele van die vele monumenten de revue.

Deze gids wil een leidraad zijn bij uw wandeling of fietstocht langs de verschillende monumenten in uw eigen omgeving.

Een uitnodiging ook, om uw eigen stad, streek of buurt te ontdekken en eens met andere ogen te bekijken.

Een dag met als thema: Macht & Pracht.

We wensen u nu al veel interessante momenten toe op deze Open Monumentendag 2013.

Villa Eikhold

Valkenburgerweg 72 - architect P. A. Warners, 1913

Pracht van Palladio

De villa Eikhold, origineel Villa Rozenhof genaamd, was gelegen in het open landschap bij de Geleenhof. De villa als bouwtype is afkomstig uit het Oude Rome. Palladio laat in de 16de eeuw de Romeinse bouwkunst herleven. Hij gebruikt in verschillende villa's de schoonheid van de klassieke bouwkunst om de sociale status van de eigenaar tot uitdrukking te brengen.

In het algemeen gesproken is de villa een woonvorm die feitelijk het comfort van de stad verbindt met de landelijke rust. In onze regio vinden we dit terug in de woningen voor o.a. de notabelen uit de mijntijd. De mijn directeuren lieten zich inspireren door de Engelse landhuisarchitectuur uit de 19de eeuw. Deze stijl ontleende op haar beurt de inspiratie aan Palladio en de Hollandse Gouden eeuw (bijvoorbeeld het Mauritshuis in Den Haag).

De villa als bouwtype kan vergeleken worden met de alzijdigheid van een tempel en bevat classicistische details, zoals fronton, hoeklisenen en pilasters. De villa's bezitten vaak een symmetrisch grondvlak. De klassieke villa nam afstand van de omliggende bebouwing, hield rekening met het uitzicht op het landschap en werd naar een hoger niveau getild door toepassing van trappenpartijen en aansluitende terrassen. Vaak bestaat de kapvorm uit een tentdak met vier vlakken.

De vrijliggende villa is nog steeds een populair woonideaal. Dit blijkt uit de advertenties van makelaars die in uitbreidingsplannen regelmatig een vrijstaand landhuis met omringend groen aanbevelen. Overal om ons heen zien we bouwwerken die macht en pracht etaleren. Niet zelden worden de woningen van voorname personen historiserend geïmiteerd (bijvoorbeeld burgemeesterswoning en notariswoning). Het beklimmen van de maatschappelijke ladder lijkt synchroon te lopen met een wooncarrière die begint bij een rijtjeshuis en via het dubbelblok eindigt bij een vrijstaande villa. Al deze woonvormen komen we aan de Valkenburgerweg tegen.

*'Engelse landhuisstijl
naar Palladio'*

Oorspronkelijk 'Villa Koster'

In Heerlen zien wij villa's van mijndirecteuren langs de oude Romeinse wegen op enige afstand van het centrum. Bijvoorbeeld: de Villa Haex uit 1912, van architect J. Stuyt aan de Akerstraat en de Villa Zomerweelde uit 1913, van architect J.W. Hanrath aan de Valkenburgerweg.

De naam Eikhold is ontleend aan de vroeger in de nabijheid gelegen havezate Eyckholt. De toegepaste bouwstijl van de villa Eikhold is traditionalistisch met invloed van het eclecticisme. Het eclecticisme combineert

kenmerken uit verschillende neostijlen tot een nieuw geheel. Het pand stond vroeger bekend als 'Villa Koster'. Ingenieur Jan Koster en zijn vrouw Paula Greeven betrokken in 1912 dit domein. Koster was eigenaar van een mijnbouw-

kundige werkplaats aan de Esschenderweg in Heerlen en van oliebronnen in Argentinië en Roemenië, liberaal Eerste Kamerlid, één van de weinige niet-katholieke leden van de Limburgse Staten en van de Heerlense gemeenteraad. Hij bekleedde veel functies samenhangend met het mijnbedrijf.

De villa is ontworpen door zijn neef P.A. Warners uit Amsterdam. In 1926 brachten koningin Wilhelmina en een aangeschoten prins Hendrik de nacht door in de 'Koninginnenkamer'. Koster stierf in 1935 en zijn vrouw in 1954. De villa kwam toen in handen van de Stichting Exploitatie van een Ontwikkelings- en Vakantieoord in Zuid-Limburg (SEOV), die het erfgoed 15 jaar later aan het NIVON

verkochte. Nivon-huizen worden beheerd door vrijwilligers en hebben tot doel de werkende klasse tegen een billijke prijs een ontspannende en leerzame vakantie te bezorgen met het motto: "Wie denkt te zijn in een hotel die kere terug en wel heel snel. Wij kennen geen rangen of standen, geen arm en geen rijk, alleen maar vriendschapsbanden. Wij zijn allemaal gelijk."

De gevelarchitectuur

De hoofdvorm bestaat uit een symmetrisch blok onder een schilddak. Dit geldt ook voor het er naast gelegen koetshuis.

Het bouw materiaal is rode baksteen met metselwerk in kruisverband. De plint bestaat uit blauwe baksteen. De vensters hebben veel glas-in-lood, hardstenen dorpels en aanzet- en sluitstenen. De voorgevel heeft een opvallende drie-deling. In het middendeel zit een loggia met op de begane grond de hoofdentree en op de eerste verdieping een balkon met een wit geschilderde houten leuning, waarop het logo is aangebracht. Er zijn rechthoekige houten balkondeuren met zijlichten. De voordeur heeft een segmentboogvormige omlijsting met smalle zijlichten en bovenlicht en zit onder een prachtige houten luifel rustend op vier houten kolommen met cannelures en kapitelen.

De uitbundigheid van de centrale as wordt versterkt door schitterend segmentboogvormige dakkapellen in de voorgevel en de achtergevel. De beide gevelvlakken links en rechts zijn afgezet met bloktandversiering, decoratieve vlechtingen en lisenen. Zadeldakjes met fraaie houten dakoverstekken beëindigen deze gevelvlakken. De achtergevel heeft dezelfde structuur, maar is voorzien van

een veranda. Er is een breed terras met baksteen balustrade met hierop tuinlantaarns en een hardstenen

afdekking. Het terras loopt door naar de achtergevel. Het terras en de bakstenen trappen vormen een aantrekkelijk geheel met de parkachtige omringende tuin voorzien van twee vlaggenmasten en een

zonnwijzer. In het rechterdeel zitten dubbele terrasdeuren met zij- en bovenlichten. Aan de achtergevel werd omstreeks 1984 een beddenhuis toegevoegd dat bewust is losgehouden van het hoofdgebouw.

Interieur

Wat opvalt, is de in viere gedeelde plattegrond van de begane grond, de eerste verdieping en de zolder. Hierdoor hadden de kamers oorspronkelijk een schitterend uitzicht op het omringende landschap. De sfeer op de begane grond wordt bepaald door veel eikenhouten betimmering, lambriseringen en parketvloer met blokmoetief. Op verschillende plaatsen zijn onder de moerbalken sleutelstukken aangebracht, versierd met mannenkoppen. Dit is vooral goed te zien in de ontvangstkamer rechts vooraan.

Beeldbepalend voor het interieur is het trappenhuis dat uitkomt in de grote hal en georiënteerd is op het oosten. De trap heeft veel mooie details. Stevige balusters staan in contrast met frêle spijlen. In het hout van de hoofdbalusters zijn afbeeldingen van een kameleon uitgesneden.

Het is een interessante vraag op wie dit symbool van aanpassingsvermogen van toepassing is.

De eerste verdieping wordt overheerst door wit en groen schilderwerk waardoor een geheel ander karakter is ontstaan dan op de begane grond. Waarschijnlijk heeft deze verdieping dienst gedaan als gastenverblijf.

De zogenaamde 'Koninginnenkamer' ligt boven de entree en kijkt uit op de Pijnsweg. Vermeldenswaardig is de ronde schoorsteenboezem die ongetwijfeld verbonden is geweest met een van de verdwenen schoorstenen op het dak. De zolderverdieping heeft een centrale overloop en vier kamers. De oude houten kapseanten zijn gedeeltelijk uit het zicht verdwenen achter plafonds met isolatie. De dakkapel aan de achterzijde had dezelfde vorm als aan de voorkant maar is aangepast in verband met een noodzakelijke brandtrap.

Schelmentoren

Pancratiusplein 44 - architect onbekend, 12de eeuw

De Schelmen- of Gevangentoren, gelegen ten noordoosten van de St.-Pancratiuskerk op wat eertijds het kerkhof was, is reeds zeer oud en stamt mogelijk uit de twaalfde eeuw. Wellicht is het een verdedigbare woontoren geweest voor de Rijnlandse graven Van Are, de toenmalige heren van Heerlen, of hun lokale plaatsvervangers. De verdiepingen dienden dan als woning, die in tijden van onrust kon worden afgesloten, onder andere door het weghalen van de ingang (ladder, trap) naar de eerste verdieping. Vanaf een weergang op de toren en vanuit vensters en schietgaten kon het robuuste bouwwerk actief worden verdedigd. Vergelijkbare verdedigbare (woon)torens komen we overal tegen in het West-Europa van de 11de tot de 15de eeuw.

De graven Van Are, en de latere tak Van Hochstaden, waren *principes*, een adellijke familieclan die tot de top van de Duitse adel van de 12de en 13de eeuw behoorde. Vanuit Altenahr bestierden zij een grote hoeveelheid landgoederen, heerlijkheden en burchten, en bezaten invloedrijke wereldlijke en kerkelijke ambten. Vooral in het Rijnland, maar ook daarbuiten. Gerard van Are (Burg Are ca. 1100 – Bonn 1169), jongere broer van erfopvolger Lotharius, was bijvoorbeeld proost van het Cassius-stift in Bonn en van het kapittel van St. Servaas in Maastricht. Ook kocht hij de beroemde burcht op de Drachenfels aan. Na het uitsterven van de familie trad de zijtak Hochstaden in de voetsporen en werd ook zeer succes-

vol, met bijvoorbeeld Koenraad van Hochstaden als aartsbisschop en opdrachtgever van de bouw van de Dom van Keulen.

Buiten

Het rechthoekige gebouw is opgetrokken van breuksteen, meer in het bijzonder zand- en kalksteen uit de twaalfde eeuw en later. De aanbouw, met daarin een ronde spiltrap van hout, dateert uit later eeuwen. Dit geldt eveneens voor de gehele westzijde en de reparaties aan de overige gevels, die zijn uitgevoerd in baksteen en dateren uit de achttiende en negentiende eeuw. De oude kelders hebben ooit in verbinding gestaan met gangenstelsels en/of bergruimten onder kerk en kerkplein. De toren heeft eenvoudige vensters, aan de westzijde in hardsteen; aan de noordkant twee dichtgemetselde schietgaten en een klein venstertje.

‘Multifunctioneel centrum van de stad sinds de 12de eeuw, met vroege graffiti’

Gevangenis en rechthuis

De dorpskern van Herle, centrum van een veel groter 'Land van Herle', werd in de late middeleeuwen uitgebouwd tot een heuse 'Kirchenfestung' met een omwalling, grachten, poorten en veel ondergrondse berguimten. De bewoners van de vrijheid Herle die buiten de ommuring leefden, hadden het (refugie)recht om in tijden van gevaar met hun bezittingen beschutting te zoeken binnen de dorpsburcht. De toren en zeker ook de St.-Pancratiuskerk met weerbare donjon (nu kerktoren) hebben deel uitgemaakt van dit verdedigingssysteem dat

in grote lijnen eeuwenlang heeft gefunctioneerd.

De toren deed vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw, en waarschijnlijk al veel eerder, dienst als kerker: in 1543 werd hij aangeduid als 'des Heeren

vesticheyt ende gevenckenisse'. Tevens was het gerechtshuis en zetel van het schepengerecht van de hoofdschepenenbank Heerlen.

Ook waren de archieven, tortuurwerktuigen en wapens in de toren ondergebracht. De toren, die in de 15e en 16e eeuw mogelijk 'Bickerstein' of een variant daarvan werd genoemd, wordt na 1650 aangeduid als 'Gevangentoren'.

De Gevangentoren is gedurende vele decennia, en mogelijk zelfs voor langere tijd, niet of nauwelijks gebruikt omdat het gebouw in een zeer slechte staat verkeerde.

We moeten hierbij niet alleen denken aan achterstallig onderhoud, natuur- en oorlogsgeweld, maar ook aan schade door gewelddadige uitbraakpogingen, waarbij gebruik werd gemaakt van brandstichting en buskruit.

Nieuwe eisen aan comfort en ruimte maakten dat de schepenen de Gevangentoren de rug toekeerden. Naar de normen van later eeuwen was het oude bouwwerk te klein, te koud en te onpraktisch. Het schepenenbestuur en gerecht koos daarom vaker voor een comfortabele 'regeringskamer' in een van de grote 'horeca'-panden in het dorpscentrum, zoals Huis De Croon: herberg annex brouwerij, hotel, met koetshuis en paardenstallen. In de Franse Tijd (1795-1814) en de negentiende eeuw verandert er veel. De toren wordt onder andere gebruikt als 'gemeentehuis', vergaderplaats van het vrederecht (voorloper kantongerecht), (tot 1830) centraal nachtwachtlokaal ('Hoofd-Stoof') en op last van Rijkswetgeving als provisorische opvang van 'zinnelozen'. Mogelijk werd de oude 'grootte plae' daarvoor als eerste 'opvang' gebruikt.

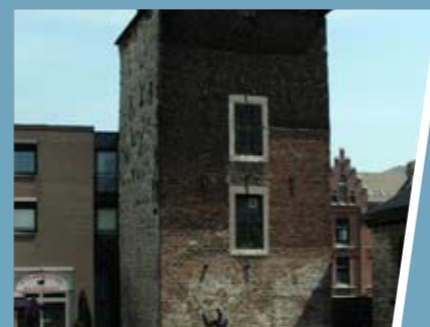
Het 'Sjelmetureke' verliest na 1850 geleidelijk zijn functie als gerechtshuis en gevangenis. De naam Schelmentoren raakt ingeburgerd, een naam die misschien pas 100 jaar oud is. Opslagplaats, horeca, atelierruimte en repetitieruimte, van alles is geprobeerd. In 1941-1942 en 1975 wordt er serieus gesproken over afbraak. Een lange zoektocht naar een nieuwe bestemming voor dit Heerlense monument begon. Anno 2013 is de toren vooral in gebruik als hoofdkwartier van CV De Winkbülle.

Interieur

Wat we binnen zien is vooral uit de 18e en 19e eeuw.

Op alle verdiepingen moerbalkzolderingen. Op de eerste verdieping een kachel-nis; op de tweede, ooit de schepenkamer, een gestucte schoorsteenboezem in Lodewijk XV-stijl. Op de hoogste verdieping drie achttiende-eeuwse

gijzelkamers. Tijdens de restauratie van de Schelmentoren in 1975 stuitte men bij het verwijderen van een

pleisterlaag in de oostmuur van de eerste verdieping op een blinde boog. De rondboog bestond uit een hardstenen profiellijst, met aan de beide onderkanten horizontale aanzetstenen. De boog heeft een behoorlijke afme-

ting: inclusief de profiellijst 166 cm hoog en 322 cm breed. Het boogveld was gevuld met blokken Kunrader steen. Achter deze blokken bevonden zich de bakstenen van de buitenmuur.

Het sterke vermoeden bestaat dat deze blinde boog de drager van een zogeheten gerechtigheidsstafereel moet zijn geweest, Meer in het bijzonder: een laatmiddeleeuwse afbeelding van het Laatste Oordeel, met olie- of temperaverf of - het meest waarschijnlijk - 'al fresco' geschilderd op een op de Kunrader steen aangebrachte natte kalklaag. Het diende alle bij de rechtspraak betrokken personen te manen tot een eerlijke rechtspraak.

Tot slot: een aardig detail is te vinden op de spiltrap. Daar maakte de Heerlense gerechtsbode en cipier J.J. Struijck zich onsterfelijk door het aanbrengen van graffiti, waarvan er drie bewaard zijn gebleven.

'Graffiti' in de schelmentoren, op de spil van de houten spiltrap: 'STRUIJK / 1786 / GEEREGTS / SIPIR / BOOD / VAN HEERLE'; op de voorkant van iets hoger gelegen trap treden: '1773 I.I. Struijk sipir' en '1792 J.J. Struijk sipir'.

Huize de Berg

Gasthuisstraat 45 - architect A. van Beers, 1897

P.J. Savelberg (1827-1907) was een telg uit een gegoede Heerlense familie. Zijn vader was koopman en wijnhandelaar. Priester gewijd in 1854, werd hij in 1856 kapelaan in zijn geboorteplaats Heerlen. Hij liep al langer rond met plannen voor een opvanghuis voor wezen en hulpbehoevende bejaarden. Ook plannen voor katholiek lager onderwijs worden in zijn levensbeschrijvingen genoemd, maar liepen op niets uit. Savelberg besloot zelf iets op poten te zetten. Belangrijke steun kreeg hij hiervoor van invloedrijke Vincentianen en leden van de Derde Orde uit Heerlen. In 1870 betrok men het pand aan de Gasthuisstraat 2, en in juni 1872 werd de oprichting van de 'Congregatie van de Kleine Pius-Zusters van de Heilige Joseph, Patroon der Kerk' een feit. De kerkrechtelijke goedkeuring van de constituties van de nieuwe congregatie kwam pas in 1882. In 1875 werd ook een mannelijke variant met broeders opgericht. Savelberg trad hiermee toe tot de 'exclusieve' groep van kloosterordestichters, en Heerlen kreeg zijn 'eigen' Klein Vaticaan.

Een Rijk Roomsch Leven

Macht & Pracht stond niet bovenaan het verlanglijstje van Savelberg en de Kleine Zusters. Althans niet op papier. Maar in de jaren 1880 en 1890 ging het voorspoedig met de congregatie. Toen bekend werd dat er een spoorlijn naar Heerlen zou komen, werd duidelijk dat Heerlen een nieuwe tijd tegemoet ging. Savelberg zag haarfijn in dat hier voor zijn congregaties kansen lagen. Eerder al had

hij daarvoor een plan. Heerlen, idyllisch gelegen tussen de beekdalen van Caumer- en Geleenbeek, bossen en heiden, was geschikt om als (water)kuuroord op de kaart gezet te worden. Wat ze in Aken en Valkenburg konden, daar moest hier ook een markt voor zijn. "Vreemdelingenverkeer was een groeimarkt. Den schoorsteen moet ook rooken", zou Savelberg in dit verband eens gezegd hebben.

Zijn rechterhand broeder Aloysius was al naar Beieren gestuurd om geschoold te worden in de natuurgeneesmethoden van de beroemde pastoor Kneipp en vooral in diens kennis van kruiden en de vele heilzame toepassingen van water. Toerisme, badplaatsen, kuuroorden en natuurgeneeskunde werden tenslotte in de 19e eeuw (her)ontdekt.

'Van congregatie, rustoord en sanatorium tot kloosterbejaardenoord'

De Heerlense Kneipp-inrichting in combinatie met de kruidenrij van broeder Aloysius groeide vanaf 1892 uit tot een succes. De gebouwen aan de Akerstraat en Putgraaf ('Maria-bad') en de Gasthuisstraat die aanvankelijk als sanatorium voor de kuur waren gebruikt, werden voor de opvang van al deze gasten te klein. Aanvankelijk waren de gasten voor hun verblijf in Heerlen aangewezen op de hotels. Die gasten kwamen van heinde en verre. Hooggeplaatste geestelijken hebben de Kneippkuur in Heerlen gevolgd en vele anderen uit Duitsland, België en Spanje, waaronder de hertogin van Arenberg. Zelfs een heuse

Russische prinses moet men tot de gasten gerekend hebben. De meeste gasten waren gegoede burgers van katholieke huize. Ook werden er mensen in pension genomen, vooral (bejaarde) geestelijken.

Stralend Sanatorium

Plaats voor uitbreiding van het klooster was op loopafstand gevonden op de fraai gelegen noordhelling van de Caumerbeek: ruimte, groen, en een mooi uitzicht. Hier werd 1897-1898 een ruim kloosterpand gebouwd, naar ontwerp van de Rotterdamse architect A. van Beers. Het hoofdgebouw toont neorenaissance vormen. Het pand diende niet enkel als kloosteruitbreiding, maar ging dus ook dienst doen als een soort kuurhotel: 'Sanatorium St. Joseph Heilbron'. Voor kuurgasten op stand. De ruime balkons en veranda's herinneren nog steeds aan deze functie. De monumentale, naar Heerlen gerichte voorgevel is het visitekaartje, bedoeld om indruk te maken op

de bezoekers. Achter dit representatieve deel bevindt zich bouwmasa met een veel sterker utilitair karakter: eetzaal, gangen, keukens, slaapkamers en slaapzalen et cetera. Het zou niet lang bij 'Kneippen' alleen blijven. In 1924 noemde het instituut zich een 'Inrichting voor Natuurgeneeswijze', met 'Warm- en Koud water (systeem Kneipp), Licht- en Luchttherapie, Electriciteit: Paradische- en Galvanische stroom, Hoogtezon, Sollux, Diathermie'. Het sanatorium stond toen onder leiding van geneesheer-directeur dr. B. Schiphorst.

Van het oude interieur is na vele verbouwingen weinig meer over. Wel herkennen we in de ruime gangen en trappartijen de oude kenmerken van een klooster.

Naar buiten: kapel, park en begraafplaats

Huize de Berg, zoals later de vaste naam zou worden, was meer dan een klooster annex sanatorium. Er werd een parkachtige tuin aangelegd ten bate van de recreatie van de gasten. En ook kwamen er een kapel en begraafplaats op het terrein, die samen het complex een belangrijke ensemble (meer)waarde geven.

In 1911 vond een eerste uitbreiding plaats, in 1916 werd een kloostervleugel bijgebouwd, naar ontwerp van H. Heynen, de bouwkundige van de congregatie. De neogotische kapel werd in 1919 gebouwd naar ontwerp van J. Seelen (1871-1951). Seelen was de eerste architect die zich in Heerlen vestigde (1899) en was ook de eerste gemeente-architect. Het ging de jonge bouwmeester al snel voor de wind, geholpen door uitstekende contacten met de Heerlense notabelen, waaronder burgemeester De Hesselle en de mijndirecties. Al in 1903-1904 bouwde hij zijn eigen woonhuis annex kantoor (Valkenburgerweg 22). Zijn eigen bureau had een uitstekende orderportefeuille met opdrachten van congregaties (scholen, kerken,

kapellen, kloosters, St-Joseph-ziekenhuis) en welgestelde particulieren (woonhuizen, villa's). Hij was veelzijdig en kon in elke gewenste stijl leveren. Als Heerlen een

20ste-eeuwse architectuurstad is, staat Seelen aan de wieg daarvan. De kapel van Huize de Berg is enigszins kenmerkend voor het werk van Seelen: niet spectaculair, maar kwaliteit met oog voor detail en verfijnde afwerking.

De kapel is eenbeukig met links een kloostergang.

Op het zadeldak een achthoekige dakruiter; dakkapellen met luiken onder een tentdak met nokpion. De voorgevel toont een topgevel met aan weerszijden steunberen. Een centraal gelegen portaalentree, met topgevel onder een natuurstenen afdekking. In een nis met drie kolommen bevinden zich dubbele houten deuren met beslag onder een spitsboogvormig bovenlicht met glas-in-lood en rozet. Hoger, boven een waterlijst, een groot venster met rozet. Daarboven een uurwerk met mergelomlijsting, op de top een smeedijzeren kruis.

Tot slot: aandacht verdient ook het interieur en de aankleding. Dat is nog grotendeels in originele staat, een zeldzaamheid voor neogotische kapellen: kerkbanken, beelden, glas-in-loodramen zijn nog authentiek. Waarschijnlijk heeft Seelen ook in het ontwerp van het interieur een hand gehad. Dit geeft de kapel een eigen plaats binnen het religieus erfgoed in Heerlen. Even verderop vinden we de begraafplaats van de congregatie.

Indrukwekkend in zijn eenvoud, met een kleine hoofdrol voor het graf van rector Driessens, de opvolger van Savelberg, en een groot absoute-kruis.

Voormalige Vroedvrouwenschool

Zandweg 180 | Parc Imstenrade - architect Jan Stuyt, 1920

Hiërarchische machtsverhoudingen

In 1899 start de Oranje Nassau-mijn met het winnen van steenkool. De gezagsdragers vrezen arbeidsonrust. De Kerk ziet de volkshuisvesting als een belangrijk instrument om de mijnwerkers tevreden te houden. De Mijnen maken van het heuvelland een lappendeken met schachten, koeltorens en mijnwerkerskolonieën, als losse enclaves in het groen. De gemeentebesturen stellen aanvankelijk geen uitbreidingsplannen vast. Er is een beleid van verdeel en heers. Stuyt werd door aalmoezenier Poels naar de Mijnstreek gehaald om de ruimtelijke orde te herstellen.

Jan Stuyt (1868-1934) was een van de belangrijkste architecten van Parkstad Limburg. In allure en omvang doet hij zeker niet onder voor Frits Peutz (1896-1974). Hij ontwierp de eerste stratenplannen en maakte plannen voor het Tempsplein en het De Hesselleplein. Grote openbare gebouwen staan op zijn naam evenals villa's voor de elite en kolonieën voor de mijnwerkers.

Hij had opvattingen over de machtsverhoudingen in de samenleving en daarvan afgeleid een visie op de compositie van bouwwerken. Kort samengevat: "voornamen bouwdelen moeten overheersen en ondergeschikte bouwdelen moeten niet buiten hun rol treden". Dit architectonische ordeningsprincipe zou ook het beeld worden van de hiërarchische machtsverhoudingen in de mijnstreek. De voornamen behouden hun eerste rechten, de gewonen moeten hun opgelegde taak uitvoeren. In de

architectuur van de Vroedvrouwenschool zien we dit principe toegepast. Een hoofdmassa waaraan prachtige onderscheidingstekens zijn toegevoegd. Onderworpen hieraan zijn de zijvleugels zonder versierselen en nederiger in hun verschijningsvorm. Deze hiërarchische verhoudingen zijn in bijna heel het oeuvre van Stuyt terug te vinden. De driehoek speelt daarbij een belangrijke rol. Voorbeelden hiervan zijn de ambachtsschool aan het De Hesselleplein, de doktersvilla in de Honigmannstraat, de mijnwerkerswoningen in Heerlerheide en de stedenbouwkundige uitleg van de Molenberg en het Molenbergpark.

'Stuyt kwam ooit naar de mijnstreek om de ruimtelijke orde te herstellen'

Monument met prachtig uitzicht

De Vroedvrouwenschool Sint Elisabeth, gebouwd in 1920-1922, is vanuit historisch perspectief een symbool van de ontwikkeling van de medische wetenschap, vooral op het terrein van de zuigelingenverzorging en is op 4 februari 1923 officieel in gebruik genomen.

Het complex met latere uitbreidingen bood onderdak aan een kweekschool, internaat en verloskundigenkliniek en een doorgangshuis voor ongehuwde moeders. Verder waren er enkele kleinere instellingen, de zogenaamde economiegebouwen (met een hoge fabrieksschoorsteen)

en een directeurswoning. Samen met zijn zoon Giacomo bouwde Stuyt in 1932 een bijbehorende kapel. Het geheel manifesteerde zich als een Belvédère in het steenkoolbekken. Kenmerkend voor de stedenbouwkundige opzet is de

figuur van het hoofdgebouw met een vooruitspringende risaliet en een langgerekte E-vorm. De middenpartij vormt opvallende gelijkenissen met de andere bouwwerken van Jan Stuyt. De bakstenen gevels hebben hoeklisenen met blokmotieven in natuursteen. Rechts van de grote poort, met rondboog, vinden we de eerste steen, gelegd door Koningin Wilhelmina in 1920 en boven de poort een medaillon van moeder, kind en vroedvrouw. Veel details zijn karakteristiek, zoals de natuurstenen guirlandes rond een oeil de boeuf en de ruiter in het midden van het dak. De reeksen dakkapellen met driehoekige en rondboogvormige frontons zijn een handelsmerk van Stuyt. We zien ook vaak een fries als een witte horizontale band om het metselwerk aan de bovenzijde te begrenzen.

Daar bovenop ligt een ambachtelijk getimmerde dakgoot als een dominante kroonlijst onder de klassieke dakopbouw. Als logo van de vele bouwwerken van Stuyt, die Parkstad Limburg rijk is, worden ook de natuurstenen "stuiters" genoemd. Je kunt ze aantreffen op een dakvorst, balusters en sluitstenen en zouden kunnen verwijzen naar de naam Stuyt.

Het interieur

De vroedvrouwenschool biedt de gelegenheid stil te staan bij de vele principes die de architect hanteerde, niet alleen aan de buitenkant, maar ook aan de binnenkant. Hij groepeerde de massa's met een brede kijk op het geheel, waarbij het horizontale domineerde. Stuyts sturende principes waren gericht op rust en ingetogenheid als hoogst haalbare expressie. Heden ten dage zou hij een pleitbezorger van onthaasting zijn geweest. De torenflats van nu zou hij hebben afgewezen, omdat daarbij de menselijke maat verloren gaat. Het gerestaureerde gebouw heeft nog de oorspronkelijke hoofdindeling met langgerekte overwelfde gangen, lange reeksen vertrekken en mooie trappenhuizen.

Krullen versieren de houten en hardstenen leuning. De prachtige vloeren zijn nog steeds beeldbepalend voor het interieur: wit marmer, grijs graniet, donkere hardsteen en gebakken tegeltjes met kleuren wit, blauw en geel. Deze tegeltjes zijn gelegd in een bijna eindeloos doorlopend blokpatroon. Bij de vele versieringen in het poortgebouw hoort ook een medaillon van Semmelweis, de beroemde Weense bestrijder van de kraamvrouwenkoorts. Op de eerste verdieping ontmoeten we op vier plaquettes de 'founding fathers' van de Sint Elisabethkliniek: Prof. Dr. Mastboom, Dr. Omers, Dr. Lubbers en

Dr. Meuleman. Het trappenhuis kijkt uit op de prachtige tuin met de oude vijver, verschillende kunstwerken,

stuiters en zitbanken op klassieke pootjes. De kapel maakt deel uit van het uitgestrekte stelsel van looplijnen door een verbindingsgang in een afwijkende vormgeving met veel staal en glas.

In de kapel valt het glas-inlood op en nissen voor een onbekende kruisweg.

De strijd om behoud

De vroedvrouwenschool is in 1993 verhuisd naar een nieuw gebouw in Kerkrade. In dat jaar meldde zich de Vitalis WoonZorggroep uit Eindhoven bij de gemeente met plannen om het oude gebouw te slopen. Het gebouw stond toen niet op de lijst van beschermde Rijksmonumenten. In de jaren vijftig had het gebouw al een voornemen tot sloop overleefd. Het gemeentebestuur wilde nieuwe afbraakplannen voorkomen. De affiniteit van de Heerlenaren met de Vroedvrouwenschool was te groot. De architectuur kon rekenen op warme belangstelling bij de bevolking. Bovendien aanschouwden vele bewoners van de mijnstreek er het eerste levenslicht. Met de nieuwe eigenaar viel best te praten, maar met gesloten beurzen. Daardoor ontstond een duivels dilemma. Hoe konden de kosten voor restauratie worden opgebracht? Enerzijds zou intensieve laagbouw de compositie van het monumentale complex verstoren, anderzijds was een forse uitbreiding ter plaatse van het beschermde Imstenraderbos juridisch aanvechtbaar.

Uiteindelijk werd de vereiste capaciteit voor het toe te voegen bouwvolume bereikt met kleine footprints en hoge bebouwing. In 1998 werd door de Bever Architecten uit Eindhoven een Masterplan opgesteld met twee torens aan de rand van het bosgebied. De minister plaatste de Vroedvrouwenschool in 1999 op de lijst van Rijksmonumenten. Naar aanleiding van de bouwplannen werd in 2003 een discussie gevoerd over hoogbouw en door de gemeenteraad paal en perk gesteld aan het bouwen van hoge torens. In 2000 werd het eerste luxe woonzorgappartement in gebruik genomen. Na de restauratie is de kapel sinds 2001 weer gaan functioneren als godshuis en als podium voor culturele evenementen. De overige nieuwbouw is in de periode 2004-2006 gerealiseerd.

Kasteel Hoensbroek

Klinkertstraat 118 - architect onbekend, 13de eeuw

Een van de mooiste en publiek toegankelijke kastelen tussen Maas en Rijn is het kasteel in Hoensbroek. De geschiedenis ervan gaat terug tot in de 13de eeuw. Dat zijn tenminste de bevindingen van de bouwhistorici. Ook een oorkonde uit die tijd wijst op bewoning van de 'stercke huysinge' door telgen van de toen al bemiddelde familie Hoen.

Macht en Pracht

'In het Broek' moeten de Hoens bezittingen hebben gehad. Onder andere de Drakenmolen was door hertogin Johanna van Brabant in 1370 in erfpacht gegeven aan Nicolaas Hoen, die toen schout van Maastricht was. Dat moet wijzen op meerdere en eerdere bezittingen. Er zijn echter nog maar weinig oorkonden ontdekt die dat bevestigen. Nicolaas Hoen was blijkbaar al zeer bemiddeld, want hij leent rond die tijd grote sommen geld aan de hertog en hertogin van Brabant. Schout Nicolaas strijdt mee in de slag bij Baesweiler (1371) en sneuvelt, waarna zijn zoon Herman hem als schout van Maastricht opvolgt. Voor zijn hulp aan de Brabantse hertogen verkrijgt ridder Hermen Hoen – als vergoeding voor geleden schade – in 1388 de heerlijkheid 'in ghenen Bruke', dat werd afgescheiden van Heerlen.

De 'stercke huysinge' wordt uitgebreid, en in de loop van de eeuwen die volgen ontstaat een 'prachtslot'. De Hoens 'van Broek' worden door slimme huwelijken, erfenissen en dergelijke steeds rijker en machtiger en

verkrijgen onder andere nog de kastelen Blijenbeek, Haag, Breill en Törnich. Hoogtepunt van de macht en rijkdom ligt wel in 1675, als Arnold Adriaan, baron en heer van Hoensbroek van de Spaanse koning Karel II de markiezentitel verkrijgt. Het inmiddels op www.rijkzhey.nl digitaal toegankelijke familie- en huisarchief Haag laat bezittingen zien in Nederland, Duitsland en België.

Relatie binnen en buiten

Met zijn voorgebouwen en drie binnenpleinen is Kasteel Hoensbroek op zijn minst gezegd indrukwekkend. De eerste 'stercke huysinghe' in het moeras werd aan het eind van de 14e eeuw uitgebreid met een ronde toren met drie meter dikke muren. Kasteelheer Adriaan gaf in de 17de eeuw opdracht tot de grootste uitbreiding met een

*'Prachtslot van de heren
van Hoensbroek'*

nieuwe vleugel en economiegebouwen waardoor het kasteel uiteindelijk het huidige aanzicht kreeg. De bouw van het kasteel is in vijf bouwfases tot stand gekomen. De 19de en 20ste-eeuwse herstellingen en restauraties hebben slechts op te verwaarlozen details veranderingen in de indeling en plattegrond van het kasteel tot stand gebracht. Oude kaarten laten enigszins niet-representatieve moestuinen (17de of 18de eeuw) zien, de grote gaard met vier perken ten zuidoosten van het kasteel en de kleine gaard rechts van het eerste poortgebouw met het 'gaerdehuys'. Nu zijn deze weiland. De eigenaar van

het kasteel heeft de wens de tuinen op termijn in de oude luister te herstellen.

Exterieur

Het huidige aanzicht van kasteel Hoensbroeck dateert hoofdzakelijk uit de jaren na 1640 en is zeer verwant met

de Maaslandse Renaissance stijl. In de 18de eeuw werd een luxueus woongedeelte toegevoegd.

Het binnenplein van het slotgebouw is de plek waar het Gebroekhoes is ontstaan. De muren die dit plein omringen, zijn gebouwd op de fundamenten ter grootte van het huidige binnenplein (18,85 meter breed en bijna 16 meter diep). Op de oosthoek was het geheel vermoedelijk extra versterkt door een zware toren en vanuit de kelders was dit versterkt huis verdedigbaar door middel van schietsleuven. Op minstens drie plaatsen in de fundamenten zijn wigvormige schietsleuven gevonden. Boven deze schietsleuven werden restanten ontdekt van een gewelfaanzet, waaruit valt op te maken dat de kelders overwelfd waren. Op het binnenplein werd ook een oude waterput

ontdekt. Het slotgebouw werd eind 19de eeuw door de familie Hoen verlaten, die toen op Schloss Haag in Geldern (D) ging wonen. Sindsdien raakte het kasteel in verval, er werden alleen nog wat noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden gedaan, als de rentmeester daarop aandrong. In 1921 werd het kasteel te koop gezet en uiteindelijk in 1927 aan 'Ave Rex Christe' verkocht, waarna in het kader van de werkverschaffing een groot-scheepse restauratie plaatsvond die voor het slotgebouw zijn voltooiing vond in 1939 en voor het geheel in 1959. De twee hoeven zijn elk met drie vleugels om een binnenplaats gebouwd. Aan de voorkant van de buitenste hoeve zijn in twee rijen schietgaten boven elkaar. Boven de poort met ophaalbrug is een steen ingemetseld met het wapen van Adriaan van Hoensbroeck en zijn echtgenote Isabella en het jaar 1640, het jaar waarin men begon met het bouwen van de voorhof. Op deze steen zijn de Latijnse spreuken te lezen: 'Verus Amor nunquam perit' (ware liefde sterft nimmer) en 'Sit pax inviolata tibi' (u zij ongestoorde vrede).

Interieur

In dit kasteelmuseum bewondert u meer dan veertig authentiek ingerichte kasteelvertrekken, daterend uit de middeleeuwen tot en met de 18de eeuw. De laatste jaren is de museale presentatie in de vertrekken van het kasteel aan de hand van boedellijsten in het archief opnieuw kunsthistorisch verantwoord ingericht met aankopen, bruiklenen en portretten van de voormalige bewoners. Toen in 1717 de oude middeleeuwse zaalvleugel instortte, werd enkele jaren op de oude fundamenten een nieuwe zaalvleugel herbouwd, nadat op 3 november 1720 Johan Willem Adriaan van Hoensbroeck het slot en markizaat van Hoensbroeck doorgaf aan zijn zoon Frans Arnold Adriaan,

die op die dag trouwde met Anna Catharina Sophia, Rijksgravin van Schönborn. Zij konden zich een verbouwing veroorloven, die geheel overeenkomstig de toen

moderne Franse smaak van de bouwheer was en waar hoog adellijke gasten waardig ontvangen konden worden. De toen gebouwde vleugel werd veel lichter en zonniger dan de vleugel uit de 17de eeuw. In het oog springend is bij

binnenkomst door de brede deur in de hoek van de galerij de grote, brede statige trap, de 'escalier d'honneur'. Meteen rechts van de trap is de 'voornamesael' met twee antichambres. Dit werd de representatieve ontvangstruimte van het huis. Behang van goudleer bedekte de muren.

Voor jong en oud, met of zonder kinderen, is in dit kasteel van alles te beleven en te bewonderen, de middeleeuwse uitkijk- en verdedigingstoren, de roemrijke 17de en 18de-eeuwse zalen, plafondschilderingen, kroonluchters, keukens, portretten en de nieuwe familiekamer. En ga ook vooral op zoek naar de Geheime Kamer!

Kasteel TerWorm

Terworm 5 - architect onbekend, 15de eeuw

Aan het begin van de 15de eeuw was het goed in bezit van de familie Van Gitsbach. Als centrum van haar bezittingen in het dal van de Geleenbeek bouwde zij een versterkt huis. Ze bezat ook verschillende goederen in de ruime omgeving, onder meer aan de overzijde van de Worm in Duitsland. Omdat ze daar woonde, werden leden van de familie als 'Van Gitsbach, die men noemt van de Worm' beschreven.

Schoutenmacht

Klein maar fijn. Kasteel Terworm valt niet op door grootse monumentaliteit. Het 'hoogtepunt' moet in de zestiende eeuw gelegen hebben. De verwante families Van Paland, Tzijen en Van der Hallen waren toen bezitters van het goed, en tevens schout in Brabantse dienst van de uitgestrekte hoofdschepbank Heerlen: een belangrijke machtspositie. Maar ook toen betekende macht niet altijd pracht. Sporen van een zware brand duiden erop dat het kasteel is platgebrand. Waarschijnlijk in 1543, toen troepen van de hertog van Gelre Heerlen belegerden en in de omgeving plunderden en brandschatten. Een hoge ambtsdrager in dienst van de vijand was een aantrekkelijk doelwit...

Later komt het goed in bezit van andere vooraanstaande, vaak adellijke families. Na 1700 krijgt het door de aankoop van aangrenzende boerderijen en landerijen en de aanleg van een tuin en parkachtige omgeving, snel het karakter van een heuse buitenplaats. De adellijke bezit-

ters gaan het kasteel zien als een buitenhuis, waar men de zomers kan doorbrengen in een prettige rurale omgeving, met vele verpozingsmogelijkheden op niveau.

Deze oude functie is deels weer zichtbaar gemaakt. En ook het herstel van de formele tuin en verbeteringen in het omliggende landschap hebben een stukje van de oude allure van het landschapspark teruggebracht.

Gelukkig is er tijdens de laatste restauratie ook gedegen bouwhistorisch onderzoek gepleegd. Aan de hand daarvan kunnen we veel en gedetailleerd vertellen over de geschiedenis van het kasteel.

'Klein monument na vele eeuwen in oorspronkelijke staat hersteld'

Herenhuis

Zover uit de aangetroffen bouwsporen is af te leiden, stamt de oudste fase van het herenhuis Terworm uit de eerste helft van de 15de eeuw. Van deze bouwfase is alleen muurwerk van mergel en Kunradersteen tot een hoogte van ongeveer vier meter boven het huidige maaiveld bewaard gebleven. Dat muurwerk vormt een rechthoekig complex met op de zuidwesthoek een hoefijzervormige toren.

Het omgrachte kasteel werd betreden door een toegangspoort in de westmuur. Door deze poort kwam men

op een binnenplein.

Aan de overzijde van het binnenplein (oostzijde) was het woongebouw. Dit woongebouw was binnen de buitenmuren van het kasteel vermoedelijk in vakwerk opgetrokken.

Zoals zeer gebruikelijk bij

kastelen uit deze periode was het woongebouw in twee delen onderverdeeld. Het kleinere deel was de kemenade (verwarmbaar vertrek). Het grotere deel zal een meer representatieve functie hebben gehad. Waarschijnlijk was de woonvleugel toen niet van kelders voorzien.

In de tweede helft van de 16de eeuw wordt het woongebouw in vakwerk vervangen door een bakstenen woonvleugel. Gevolg van de grote brand van 1543? Deze deels nog bestaande gevels van dit woonhuis zijn voorzien van tussendorpelvensters en decoratieve schietgaten.

Dirk van Wylre paste het huis herhaaldelijk aan. Dirk was schepen in Aken en had in die stad een huis. Terworm bracht hem de status van plattelandsadel. Tegen het einde van de 17de eeuw was het huis inmiddels zo

belangrijk dat de eigenaar als edelman zitting kreeg in de Staten van Valkenburg.

In de eerste helft van de 17de eeuw heeft men de binnenplaats van het herenhuis van een kap voorzien en bij de woongebouwen getrokken. In 1644 werd de toren op de zuidwesthoek met een verdieping verhoogd. Door een verdieping toe te voegen stak de toren weer fier boven het complex uit. Dit zal het kasteelkarakter van het huis hebben versterkt.

Kort na de verhoging van de toren werd het herenhuis aan de zuidzijde uitgebreid. Tevens werd de kap op de zaalvleugel vervangen door de huidige kap met aan beide zijden wolfseinden.

In 1739 kwam Terworm door erfenis aan Vincent van der Heyden genaamd Belderbusch. Hij zette de politiek van aankoop van goederen in de omgeving voort. Zo werd de grondslag gelegd voor het grote parkachtige landschap, dat we nu nog kennen. Voor de 18de eeuw zijn twee bouwfases te onderscheiden. De eerste bouwfase heeft waarschijnlijk op de eerste plaats betrekking gehad op het interieur. De tweede grote verbouwing werd in 1767 voltooid. In de voormalige gracht aan de westzijde werd een derde vleugel toegevoegd. Het herenhuis bestaat dan uit drie parallel geplaatste woonvleugels.

Na het overlijden van Karel Leopold van Belderbusch in 1826 in Parijs stond Terworm lang leeg. In 1840 kocht een van de erfgenamen, Karel von Böselager, de anderen uit en droeg het kasteel over aan zijn dochter Antoinette. De inboedel werd in 1841 openbaar verkocht en raakte verspreid. Door Antoinettes huwelijk met Otto de Loë van kasteel Mheer ging het kasteel over aan die familie.

Kasteel en hoeve verkeerden in deplorabele staat van onderhoud. Karel van Böselager liet in het gebied tussen

1842 en 1844 artesische bronnen boren voor de stuw van de Eyckholtermolen, de bevoeiing van de droge gronden in zijn gebied en de vulling van de grachten van kasteel en de fraaie rococo-tuin.

Otto's zoon Frans liet in

1890/1891 Terworm grondig verbouwen tot het redelijk moderne herenhuis, dat we kenden tot voor de laatste restauratie. Vrijwel de gehele buitenzijde van het kasteel werd van een klamp voorzien. Alleen de noordgevel, waar een uitbreiding was gepland en de gevels aan weerszijden van de toren werden niet beklampt. De architectuur van deze verbouwing is sterk aan de Duitse architectuur uit die tijd verwant. Zo tonen de trapgevels een sterke gelijkenis met de Hanze-architectuur.

Opmerkelijk trappenhuis

Bij deze verbouwing is de gehele binnenstructuur van het herenhuis gewijzigd. Hierdoor is ook nauwelijks iets te zeggen over het interieur van vóór 1891. We herkennen nog een marmeren consoleschoorsteenmantel en een ingemetselde haardplaat met St. Joris (1669). Naast de salon werd het nieuwe hoofdtrappenhuis gebouwd. Opmerkelijk aan de plaatsing van het trappenhuis is dat de trap ten opzichte van de gang 180 graden gedraaid is. De trap had namelijk ontsloten moeten worden vanuit de uitbreiding ten noorden van het herenhuis. Deze uitbreiding is nooit gerealiseerd. Het vele hout en de

ruime vertrekken herinneren nog aan het ruime herenhuis op stand.

Na een mislukte poging om het gehele landgoed om te bouwen tot pretpark verkocht de OGON (opvolger van de Oranje-Nassaumijnen) het grootste deel van het gebied in 1988 aan Van der Valk. Deze liet het kasteel en de voorburch restaureren en verbouwen tot hotel. De opening vond plaats op 15 juli 1999.

Meteen daarna is ook de rococo-tuin met oranjerie en leifruitmuur in de oude luister hersteld.

Kerk de Vrank

Beersdalweg 62 - architect F.P.J. Peutz, 1929

Pracht van Padua

De Heerlense kerk van Sint Antonius van Padua, gebouwd in 1929-1930 door Ir. Frits Peutz, weerspiegelt in haar bouw en aankleding de geestelijke wereld van de paters Franciscanen, die als aparte groep nieuwkomers vanaf 1910 waren gaan leven midden in de troosteloze woonkolonieën van de nieuwe mijnindustriestad in opbouw, Heerlen. Met hun werk beoogden ze de wisselende arbeidersbevolking van een afglijden in het proletariaat te behoeden. Allengs verruimde dat tot het organiseren van goede gemeenschappen om in te leven. Zo werd er actief gewerkt om Limburg christelijk te houden en aan het realiseren van het komend Rijk van Koning Christus in onze Nederlandse Mijnstreek. Ook in de kolonieën Husken en Beersdal en in de woninggroepen Husken en Vrank, waar deze kerk voor arbeidslieden werd gebouwd.

Tijdens een wandeling om en in dit unieke kerkgebouw krijgt de aandachtige beschouwer een ongewone inkijk in de religieuze beleving én het alledaagse leven van de mijnwerkers. Zowel de functionele en symbolistische architectuur als de rijk aanwezige religieuze kunst geven er uitdrukking aan. Hier werd een uniek tijdsdocument van de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw, grotendeels in authentieke staat, behouden.

Oorspronkelijk kerk en klooster

De bouwstijl van de kerk is traditionalistisch met invloed van de Neo-Gotiek. De kerk is aan de rechterzijde verbonden met het klooster van de Franciscanen. (Het klooster is in 2007 verlaten). De kerk werd gebouwd voor de geestelijke verzorging van de mijnwerkers in de Huskenskolonie en de Vrank. Deze kolonieën zijn inmiddels afgebroken. Met het oog op gevaar voor mijnscheuren werden ijzeren kasspannen toegepast in plaats van houten spanten. Het beeld links naast de entree van de kerk is afkomstig van de Sint Franciscus van Assisië-kerk aan de Laanderstraat in Heerlen.

‘Een ongewone inkijk in de religieuze beleving én het alledaagse leven van de mijnwerkers’

Het toegepaste bouw materiaal is baksteen. Verspringende zadeldaken gedekt met Hollandse pannen. Het dak ter hoogte van de absis bekroond met slanke vieringstoren en voorzien van ramen met bladlancetten. Klokkendoel met gelui bestaande uit twee klokken van onbekende gieters, diam. resp. 70 cm en 79 cm. Vooruit springend ingangsportaal met trapsgewijs terug springend spitsboogvormig metselwerk. Frontgevel van portaal met schouderstukken, en topgevel met sluitsteen in kunststeen. Drie toegangstreden in baksteen. In dit portaal vier rechthoekige houten deuren met kleine

panelen, waarvan twee deuren in de zijwanden. Twee toegangsdeuren terug liggend en met omlijsting in hardsteen en gescheiden door sculptuur in hardsteen met een voorstelling van Sint Antonius vervaardigd door Charles Vos.

Aan de bovenzijde van deze twee deuren in timpaan eveneens een sculptuur in hardsteen met een voorstelling van Christus. Muren rond de entree bekleed met platen hardsteen. Portaal met plafond met baksteen kruisribgewelf. Aan weerszijden van de toegang en in de zijgevels van het portaal smalle hoge venstertjes. Aan bovenzijde van het portaal in de topgevel van het middenschip een rond glas-in-lood venster.

Interieur

In de kerk vallen de stalen bogen, die Peutz gebruikte om mijnschade te voorkomen, goed op. Overigens gaven deze bogen Peutz ook de mogelijkheid om een breed schip te creëren, zodat zipschepen onnodig waren. Vanuit

de hele kerk heeft men zo zicht op de handelingen op het priesterkoor. Verder zijn van belang: kerkvloer met leisteen tegels; spits toelopend houten plafond rustend op stalen balken, op deze stalen balken schilderingen van Charles Eyck met voorstellingen van engelen. Vensters in de zijgevels gebrandschilderd door Charles Eyck. Tegen de zijgevels veertien kruiswegstaties in verglaasde keramiek vervaardigd door Charles Vos. Achter het altaar een muurschildering door Charles Eyck. Aan het plafond ter hoogte van het hoofdaltaar een afbeelding van Maria op een houten paneel met hieromheen een stralenkrans in hout. In de zijgevels van het hogere altaargedeeelte bevinden zich twee grote glas-in-lood vensters naar een ontwerp van Charles Eyck. In het koor maakte Charles Eyck een grote muurschildering van de Goede Herder op baksteen. Boven het oksaal een rond glas-in-lood venster van glazenier Hub Levigne van omstreeks 1950. De doopkapel rechtsachter in de kerk door smeedijzeren hek afgescheiden van kerkruiimte. In de doopkapel een doopvont met kuip in bruine marmar en met koperen deksel. Achter de doopvont aan de wand een Calvariegroep in keramisch materiaal. De oorspronkelijke doopkapel bevond zich in een ruimte tussen kerk en klooster bij de verbindingsgang. Deze ruimte is thans niet meer als zodanig in gebruik.

Ruimtelijke context

De kerk van Antonius van Padua verbond vroeger de mijnwerkerswijken Vrank en Husken. Door de aanleg van een ringweg en verdere 'stedenbouwkundige' ontwikkelingen ligt de kerk nu volkomen geïsoleerd aan een doodlopende ventweg van de ringweg. Rechts naast en tegen de kerk staat het klooster van de Minderbroeders, dat nog steeds wordt bewoond. Links ligt een grasveld

met hoge bomen. De voormalige meisjeskapel sluit het grasveld af. De omgeving oogt nu tamelijk desolaat.

De kerk is op afspraak te bezichtigen. Neem hiervoor contact op met het parochiesecretariaat via telefoonnummer 045-5212972 of zie:

www.parchieheksenbergvrank.nl

Elke zondag om 09.30 uur is in de kerk een eucharistieviering van de St. Antonius van Padua parochie. Elke derde zondag van de maand is dit een koempelmis voor verongelukte mijnwerkers).

Met het thema van dit monumentenjaar, 'macht en pracht', werd voor de bezoekers een geleide bezichtiging samengesteld. Omdat de kerk van de Vrank

een geslaagd Gesamtkunstwerk is, hebben alle delen er een zinvol verband met het geheel. De religieuze kunst uit het interbellum vraagt om zorgvuldige meditatie en bezinning om de diepere rijkdom van het geloof te bereiken.

Raadhuis Heerlen

Geleenstraat 25 - architect F.P.J. Peutz, 1936-1948

Centrum van stedelijke macht

Het dorpsgezicht van Heerlen anno 1886 laat zien hoe de Pancratuskerk, de Schelmentoren en het Raadhuis zich als de grootste gebouwen manifesteerden. Een raadhuis is het centrum van stedelijke macht. De architectuur van radhuizen weerspiegelen de identiteit van steden. Dat brengt ons bij de vraag welke maatschappijvisie, politieke opvatting of geloofsovertuiging aan de architectuur ten grondslag ligt. Het oude Raadhuis uit 1877 vertegenwoordigde katholieke architectuuropvattingen met een alles overheersende spitse gotische dakruiter die naar de hemel wijst. De verbouwing van 1930 leek op een eerste protest tegen al te uitbundig neogotisch machtsvertoon. Dit spitse dakruiter werd een stompe klokkentoren. Op de gevel werd het wapenschild van Heerlen aangebracht. Hierop stond de Heilige Pancratus afgebeeld met een leeuw, het symbool van de heerschappij van de hertog van Brabant en Limburg. Het meest kenmerkend bleef het bordes met twee bordestrappen en daarboven een balkon in de vorm van een baldakijn. Het oude stadhuis had een voorplein dat gelegen was aan de Geleenstraat. Het bouwwerk lag hoger dan straatniveau. Met de mijnindustrie groeide de bevolking en werd het oude gemeentehuis onbruikbaar. De gemeenteraad kreeg het te benauwd bij het roken van sigaren. Maar belangrijker zal zijn geweest dat het oude bakstenen stadhuis geen weerspiegeling meer was van de geest van de stad met een toenemend aantal moderne gebouwen. In 1937

besloot de gemeenteraad tot nieuwbouw. Sommigen (1993, B. Hulsman in NRC Handelsblad) vinden dat het nieuwe raadhuis van Heerlen niet zou hebben misstaan in het fascistische Italië, anderen zien in het gebouw juist een metafoor van lokale democratie.

Bejubeld als icoon van de bevrijding

Het nieuwe raadhuis werd getypeerd als een onverzettelijk blok, diep gefundeerd in de vaderlandse grond. Het oogste uit de hoek van de traditionalisten ook kritiek. Na de oorlog schreven de kranten: "een in vele opzichten merkwaardig gebouw". Liefhebbers van symmetrie ergerden zich aan de vreemde plaatsing van de ramen.

'Metafoor voor de democratie'

Ze zullen gedacht hebben: waarom zit de hoofdentree niet in het midden? Engelse bevrijders zeiden: "it doesn't look like a townhall". De zuilen in het verlengde van de Uilenstraat verwijzen naar het Romeinse kruispunt. Peutz schetste verschillende classicistische oplossingen. Dat de uiteindelijke verschijningsvorm soberder is geworden heeft zonder twijfel te maken met de crisistijd, maar ook met de opvattingen van Peutz die voorafgaande aan het stadhuis naam maakte met ontwerpen zonder veel versiering. De nieuwe architectuur organiseert de bouwmaterialen zo zakelijk en spaarzaam mogelijk, zonder

verspilling. Dit sluit aan bij de denkbeelden van "De Stijl" (1917-1932). Een opmerkelijke beschouwer zal zien dat twee cruciale lijnen in de zuidgevel niet recht lopen. Dit komt door het uitwiden van de dakrand. Hierdoor ontstaat

een perspectivische correctie en optische vitaliteit. Er is veel zorg besteed aan de detaillering van de Franse kalksteen. Peutz gebruikte het aanwezige hoogteverschil (voelbaar in het hellingspercentage van de Raadhuisstraat) en liet de publiekshal aan de ene kant en de ontvangsthal aan de andere kant, aansluiten op het straatniveau. De invloedrijkste ingreep was het omdraaien van het front. Ceremoniële gebeurtenissen vonden nu niet meer plaats in de Geleenstraat, maar aan de zijde van het Raadhuisplein. Bovendien opende het gebouw de stad naar het zuiden.

Interieur met licht en donker

Het interieur is een metafoor voor de democratie.

De hoogste machtspositie is voor de burgers. (publieke tribune is gelegen op de tweede verdieping). Daaraan ondergeschikt is de gemeenteraad. De raadzaal ligt op de eerste verdieping. De meest ondergeschikte positie is voor de burgemeesterskamer op de begane grond. Op de prachtige koperen deurklink staat de tekst: "spreek vrijuit" als je binnen gaat en "pas op uw woorden" als je binnen bent.

Veel Peutz-gebouwen laten zich op een moderne en op een klassieke manier interpreteren. Haaks op de lengterichting staat een klassieke as vergelijkbaar met banken, koor, altaar en apsis van een kerkgebouw. De burgemeesterskamer bevindt zich, volgens deze interpretatie, op de plaats van het altaar en is georiënteerd op het oosten. De hoofdentree (en een eigenwijs verdraaide rechthoekige kolom) wijst zoals bij veel kathedralen naar het zuiden.

Interessant is de van de buitenwereld afgeschermd raadzaal. Het raadhuis was de plaats waar de stad tijdens de bezetting bewust zaken verborgen hield. Activiteiten om onderduikers te helpen konden "het daglicht niet verdragen". Hèt "Licht" kwam alleen van boven. Op de ovale daklichtopening staat een glazen lichtkap. Hierin was TL geplaatst met een op daglicht lijkende lichtkleur. Men kon vergaderen zonder het invallen van de duisternis op te merken. Het veroorzaakte hilariteit als een spreker moest aanvaarden dat overdag ten behoeve van zijn diaprojectie het licht niet kon worden uitgedaan.

De ontvangsthal heeft een in het oog springende trap. Het is een verbindingselement maar ook een op zichzelf staand gegeven. Multifunctioneel gebruik met klimmende rijen zitplaatsen was uitgangspunt. Bovenaan de trap

bevindt zich een groot raam. Oorspronkelijk kwam ook het licht onder de trap naar binnen door een wachthuis.

Hierdoor werd de indruk van een zwevende tribune versterkt.

Strakke gevels zonder opsmuk

De architectuur van het raadhuis is strak en zonder opsmuk. Maar de uitzondering bevestigt de regel: het beeld van Pancrattius dat is

aangebracht op de noordgevel. De functie van het beeld wordt duidelijk in een gedicht van Wiel Knipa:

En t snachts wen der wink jiegt durch de sjtroate -

En Hehle liekt sjtil en gans verloate

Dan huurt me t beeld noch ummer zage -

"Ich bin trots, dat ich t wape va Hehle maag drage".

Het kunstwerk zit als een bronsgroene broche op de gelige gevel. Het beeld is gemaakt door de Maastrichtse beeldhouwer Charles Vos. Wat veel mensen niet weten is dat het beeld niet alleen wapendrager maar ook vlaggendrager was. Erboven zit een luikje waardoor met een ingenieus mechaniek een grote horizontale vlaggenstok over stalen wielen naar buiten kon worden gerold. Een grote baniervlag versierde de plek waar in het verleden zoveel plechtigheden hebben plaats gevonden. Op deze plaats is in overeenstemming met een oude schets, het beeld van de mijnwerker neergezet. Dit kunstwerk is gemaakt door Frans Gast. De mijnwerker was een inzending voor een prijsvraag in Kerkrade, waar hij tot zijn grote spijt niet de eerste prijs haalde. Gast werkte zowel abstract als figuratief. In dit beeld zijn beide manieren

van aanpak te herkennen. Enerzijds herkennen we de mijnwerker die bovenkomt uit de duisternis en zijn ogen beschermt tegen het zonlicht. Anderzijds is de mijnlamp gestileerd tot een meetkundig figuur waarvan de details zijn weggelaten. Beide kunstwerken versterken de architectuurtaal van het raadhuis.

Sint Pancratiuskerk

Pancratiusplein 45 - architect onbekend, 12de eeuw

Een kapel gewijd aan de heilige Andreas: dat is rond 1050 het eerste teken van een godshuis in Heerlen. In de eerste helft van de twaalfde eeuw werd het oudste deel van de huidige Sint Pancratiuskerk, het schip en de zijbeuken, gebouwd. De toenmalige heren van Heerlen, de graven van Are-Hochstaden, beschouwden de kerk als hun eigendom, hun eigen kerk. De graven van Are-Hochstaden voerden een actieve kerkelijke politiek. Ze waren ook de stichters van het klooster Steinfeld en de cisterciënserabdij Val-Dieu of Godsdal in de Voerstreek.

Bovendien ging het stenen gebouw een belangrijk onderdeel vormen van de 'Kirchenfestung', de middel-eeuwse versterking en wijkplaats in het dorpscentrum (zie Schelmentoren). Dat een gewijd kerkgebouw enkel kan dienen als godshuis, is een betrekkelijk recente gedachte. Eertijds was het pand ook 'gewoon' militaire versterking, vergaderruimte en opslagplaats.

Adellijke 'Hausmacht'

En ook adellijk prestigeproject. Een aanwijzing hiervoor is het feit dat in de tweede helft van de twaalfde eeuw de Heerlense kerk voorzien is geweest van een westbouw. Dergelijke massieve en gesloten blokken aan de westzijde van een kerkgebouw dienden in de twaalfde eeuw onder andere om de status van de eigenaars van de kerk te onderstrepen. Een imposante westbouw diende ook

om de verdedigbaarheid van de kerk en de naaste omgeving te vergroten. In deze tijd werd ook voor het eerst een pastoor van Heerlen genoemd, zodat we mogen aannemen dat Heerlen toen een zelfstandige parochie was. De parochie werd genoemd naar de heilige Pancratius, die vanwege zijn militaire en 'ridderlijke' komaf populair lijkt te zijn geweest bij de Rijnlandse gravenfamilie. Toen de Brabantse hertogen Heerlen in bezit namen, is de westbouw waarschijnlijk afgebroken. Rond 1390 kreeg het fort een belangrijke uitbreiding. Naast de Pancratiuskerk, mogelijk op de fundamenten van het oude westwerk, werd een forse donjontoren neergezet. Deze toren is nu in gebruik als kerktoren van de Pancratius.

'Van eenvoudige kapel tot imposant godshuis'

Om een beeld van de donjon te krijgen moeten we de huidige torenspits wegdenken. Op de toren was plaats voor wachtposten en verdedigers. Ook waren er de nodige schietgaten, waarvan er later een aantal zijn dichtgemetseld. De verdedigbaarheid van de toren was vergroot door het aanbrengen van hordijzen en mezekooien ('Pecknassen'), deels houten uitbouwsels om bij een bestorming de voet van de toren te kunnen bestoken, bijvoorbeeld met pek. De toren deed ook dienst als verdedigings- en vluchtoren, als uitkijk- en signaleringspost.

De restanten van gevechten rond de kerk zijn nog goed te zien. Een deel van de gaten in de toren zijn waarschijnlijk kogelinslagen. In de kleine traptoren uit 1862, naast de hoofdingang van de kerk, is een kanonskogeltje heringemetseld.

Simultaneum

1632: Frederik Hendrik veroverd Maastricht. Heerlen en omgeving komt in de invloedssfeer van de protestantse Republiek. In juni 1649 werd de eerste predikant van Heerlen in zijn ambt bevestigd. Het was de uit Gulik afkomstige Willem Nobis. Ook die wenste de Pancratiuskerk voor zijn diensten te gaan gebruiken. Zo ontstond ook in Heerlen het zogeheten 'simultaneum', afgeleid van simultaan, gelijktijdig. Dat was de praktijk om de katholieken en protestanten van hetzelfde kerkgebouw gebruik te laten maken in die plaatsen waar maar één kerk aanwezig was. Deze situatie zou in Heerlen bijna twee eeuwen

blijven bestaan en tot veel irritaties tussen de katholieke bevolking en de gereformeerde gemeente leiden. Nadat de hervormden een eigen kerk kregen, konden de katholieken de Sint Pancratiuskerk gaan uitbouwen tot het imposante godshuis dat het nu is.

Revitalisering

Een belangrijke uitbreiding vond plaats in 1901-1903. Architect Jos. Th. Cuypers (1864-1947) voegde een dwarschip met een ruime en lichte toren toe. Onder het nieuwe priesterkoor liet hij een crypte graven. De oude romaanse kerk kreeg het uiterlijke aanzien van een kruisbasiliek dat het nog steeds heeft. Ook werd een orgel aangeschaft, dat werd uitgebouwd tot het monumentale exemplaar dat Heerlen nu rijk is. In 2009 startte een grote campagne om het interieur toekomstbestendig te maken: de 'Revitalisering'. Restauratie-architect ir. Piet Mertens uit Hoensbroek zorgde voor de verfijnde vormgeving van het huidige interieur. Eerdere versoberingen hadden al plaatsgevonden onder invloed van de nieuwe liturgische inzichten van Vaticanum II in de jaren 1960. Veel stoelen en kerkbanken zijn verwijderd, hetgeen een minder rommelige indruk maakt. Een nieuwe beschildering en belichting geven het interieur een frisse en open indruk. De gewelfschilderingen van Charles Eyck werden opnieuw schoongemaakt. Andere kunstwerken werden gerestaureerd en een nieuwe plaats gegeven. Voor wie het nog niet wist: er zitten opmerkelijke werken en zelfs kunsthistorische topstukken van museale kwaliteit tussen.

Pracht

Klein maar fijn zijn de voorstellingen van de Heilige Familie en de heilige Hieronymus uit het atelier van Pieter

Coecke van Aelst (1502-1550). Niet te zien, want meestal in de kluis, is de fraaie renaissancemonstrans uit 1603, van de hand van de 'Meester van het Scheepje'.

Een schenking van de toenmalige heer van Schaesberg en zijn echtgenote, die waarschijnlijk ook in de Kerk begraven hebben gelegen. Een topstuk is de 'Christus op de koude

steen', Maastricht rond 1510, toegeschreven aan Jan van Steffeswert. Het verhaal doet de ronde dat dit beeld rond 1900 is ontdekt achter een betimmering van een huis in Heerlen. Verstopt in tijden van onrust? Nog veel ouder is een houten Maria met kind, uit het Maas-Rijngebied, circa 1400. Een opnieuw vrij gelegde en gerestaureerde draperieschildering (Matthias Goebbels, 1903-1904) vormt weer de waardige achtergrond van het vernieuwde koor.

Tot slot wijzen we op het borstbeeld van de heilige Pancratius door Heerlenaar Hubert Bour uit 2008 en de gebrandschilderde ramen van de Heerlenaar Eugene Laudy (1921-1995). De laatste werd in 'zijn' Pancratius gedoopt, en ook zijn uitvaart vond er plaats. Vanaf 1950 is voor de ramen in fasen opdracht gegeven en zijn deze in de kerk aangebracht. Na revitalisering schitteren zij weer als vanouds.

Thermenmuseum

Coriovallumstraat 9 – architecten P.W.L. en J.H.F. Peutz, 1977

Macht en Pracht

Romeinse wegen zijn een uiting van de macht van de Romeinse keizers. Met deze 'autobanen' van het verleden wisten de Romeinse keizers hun troepen snel te verplaatsen en hun macht uit te breiden. Een van de directe gevolgen van de Romeinse overheersing in onze regio vanaf 50 v.Chr. is dat aan de kruising van twee heerwegen de vicus Coriovallum ontstond. Er waren openbare gebouwen, zoals een forum, een tempel, horrea (samen een gemeenschappelijke graanmarkt), een wisselstation voor paarden (statio) aan de Valkenburgweg en een groot badgebouw, de thermen. Recent onderzoek doet vermoeden dat het Coriovallum ongeveer even groot als Xanten geweest moet zijn. Dat leiden we af uit het gebied waar Romeinse woningen zijn opgegraven, maar ook uit de grootte van het thermencomplex. Bestuurlijk moet Coriovallum onder Xanten (Colonia Ulpia Traiana) hebben gevallen. De inscriptie van een votiefsteen van het badgebouw, zo uit het midden van de derde eeuw, vermeldt in ieder geval, dat het 'raadslid' Marcus Sattonius uit de stadsraad (decurio) van de stad Xanten met de restauratie van het badgebouw zijn schuld aan vrouwe Fortuna heeft ingelost. Archeologen vermoeden dat het badhuis en een aantal gebouwen in de directe omgeving in de laatste eeuwen van zijn bestaan zijn omgebouwd tot een versterkte burcht, compleet met graanpakhuis en greppel. De thermen, tegenwoordig het best bewaarde gebouw

uit de Romeinse tijd van heel Nederland, werden voor het eerst in 1940 volledig opgegraven. Op 18 juni 1940 trof de eigenaar van het braakliggende terrein Smoor in Heerlen bij het omploegen van het land vier fragmenten van Romeinse zuilen aan. De amateurarcheoloog en arts H.J. Beckers begon al zes dagen later met die grote opgraving, met hulp van 24 jongelui die hem door de Centrale Werkplaats voor het graven waren toegewezen. In 1941 gaf prof. dr. A.E. van Giffen uit Groningen ondersteuning bij het werk. Het belang van de vondst werd meteen ingezien. De wens van museumdirecteur Leo van Hommerich en van het gemeentebestuur was om deze belangwekkende vondst en site te overkapen en er een museum te vestigen. De ook bij de opgraving aanwezige architect Frits

'Romeins badhuis met knipoog naar vrouwe Fortuna'

Peutz maakte verschillende plannen voor zo'n bouwwerk, maar er werd telkens onvoldoende geld gevonden om het te gaan realiseren. Uiteindelijk werd, gestimuleerd door de ludieke actie 'thermen open', en een donatie van DSM, voldoende geld bijeengebracht en konden de broers Jan en Peter Peutz in 1975 het ontwerp inleveren. De bouw werd afgesloten op 29 november 1977 met de officiële opening door Prins Claus.

Relatie binnen en buiten

Idee van de architect was dat er weinig drempels zouden moeten zijn voor de moderne mens om het museum te gaan bezoeken. Daarom kozen ze voor moderne, primaire kleuren – opvallend en (toen) eigentijds, veel glas, zodat je als het ware van buiten naar binnen kon lopen, en met over

de resten van het Romeinse badhuis een groot ruimtevakwerk van 50 x 55 meter dat slechts steunt op vier slanke stalen kolommen. Ook voor de overkapping van de kantoorvleugel met presentatieruimtes, studiezaal en de expositieruimten werd dit ruimtevakwerk gebruikt. Het archief is in een betonnen toren ondergebracht.

Exterieur

Vanaf buiten zijn door de nu weer open grote glaspartijen rond de thermenhal de resten van het badgebouw weer als vanouds te bewonderen. Aan de achterzijde is van het gebouw (bij de Deken Nicolaijestraat) de opgraving van een Romeinse spitsgracht zichtbaar gemaakt. Vlaggen verwijzen naar de museale functie van het gebouw, waar

ook streekarchief Rijkshoof is gevestigd. Aan de voorgevel is boven de vensters van de kantoren de grote lijn van de geschiedenis van de stad weergegeven met tekeningen van Roel Meertens. In de tuin van het museum zijn verschillende grote stenen erfgoedvoorwerpen te bewonderen. En: Recent is op de glasgevel van de kantoren de verwijzing naar de (digitale) Romeinse weg, de Via Belgica, opgenomen, want vanaf recent begint uw ontdekkingsreis naar Romeins Zuid-Limburg in het Thermenmuseum!

Interieur

Sinds een jaar heeft het museum een nieuwe vaste tentoonstelling: Romeins Zuid-Limburg, het hele verhaal. In deze tentoonstelling kunt u zien hoe Limburg ten zuiden van Sittard-Geleen 2000 jaar geleden een ware transformatie onderging. Aan de hand van honderden archeologische voorwerpen uit Heerlen, Maastricht en vele andere plekken, vertelt de tentoonstelling alles over het bouwen, platteland, reizen, religie en het leven in de stad in de regio na de verovering door de Romeinen.

Deze tentoonstelling is nu gelinkt aan de Via Belgica Digitalis, de virtuele Romeinse route, die via een website en een gratis app te beleven is. Elf objecten in de tentoonstelling zijn gemarkeerd en voorzien van een sticker met een QR-code, die met een QR-scanner op je smartphone of tablet kan worden ingelezen. U belandt dan op de vindplaats van het voorwerp in de Via Belgica Digitalis, waar u een heleboel extra informatie kunt krijgen, in de vorm van filmpjes, animaties, audiofragmenten en tekst. Hiermee reis je als het ware door het Romeinse landschap, binnen de muren van het museum!

Naast het badhuis en de nieuwe permanente tentoonstelling kun je zien hoe archeologen enkele jaren geleden een rijk Romeins graf

hebben blootgelegd in Bocholtz, met een askist en heel bijzondere grafgiften van brons en glas. In de

tweede helft van 2013 is er ook een kleine tentoonstelling over de Romeinse villa van Vlengendaal te bekijken. Tot en met mei 2014 is er tenslotte nog een bijzondere tentoonstelling over de allereerste boeren in Limburg, de zogenaamde Bandkeramiek boeren, die leefden in de Steentijd.

Het Thermenmuseum in Heerlen: toegangspoort tot Romeins Zuid-Limburg! Tijdens de Open Monumentendag op zondag 15 september kunt u het Thermenmuseum Heerlen gratis bezoeken. Een mooie gelegenheid om (opnieuw) kennis te maken met dit fraaie archeologische museum.

Nederlands Mijnmuseum

Mijnmuseumpad 2 - architect A. Mehler, 1899

Een van de weinige industriële monumenten uit de mijnbouwperiode van Zuid-Limburg is een van de voormalige schachtgebouwen van de Oranje-Nassau-mijn I. Nog steeds begroet het gebouw de treinreiziger die naar Heerlen komt met de grote rode letters 'ON' op de schacht en ronddraaiende schachtwielen – alsof de mijn nog in werking is – tijdens de uren, waarop het museum voor het publiek toegankelijk is.

Macht en Pracht

De mijnbouwindustrie kende altijd – vanwege de veiligheid wordt altijd gezegd – een zuiver hiërarchische organisatie. De directeuren en bedrijfsingenieurs, hoofdopzichter, opzichter en meesterhouders waren notabelen en vakmensen waaraan je als ondergeschikte mijnarbeider gehoorzaamheid verplicht was. Zo werd het ook steeds bij de houwercursussen en tijdens de lessen op de Ondergrondse Vakschool erin 'gedramd'. De maatschappelijke verhoudingen waren zo ongeveer tot de aankondiging van de mijnsluiting in 1965 daardoor bepaald. Zelfs in het verenigingsleven werden deze hiërarchische verhoudingen als voorbeeld genomen. En ook in de status van de woonomgeving was het zichtbaar. Ingenieurs en opzichterswoningen waren duidelijk te herkennen aan status en vaak pracht. Bij de industriële gebouwen werd eigenlijk niet zo op de 'pracht' gelet. Die moesten functioneel zijn. Toch kan het schachtgebouw, waarin het Nederlands Mijnmuseum is

gevestigd, enige pracht niet ontzegd worden. De architectuur ervan volgt voorbeelden uit het kolenbekken in het Ruhrgebied.

Relatie binnen en buiten

Het gebouw staat ingeklemd tussen het voormalige CBS-gebouw en het spoor. Allerlei collectiestukken die weer en wind kunnen trotseren staan buiten opgesteld om uit te nodigen en de nieuwsgierigheid op te wekken om nader kennis te maken met het museum. Buiten al deels museum, binnen wordt het mijnverleden en de geologie van het carboon grootser tentoongesteld. Vrijwilligers – oud-mijnwerkers (koempels) – vertellen daarbij het verhaal.

Exterieur

Het schachtgebouw bestaat in hoofdzaak uit drie onderdelen, de schachtbok, het schachtge-

*'De schacht als 'ziel'
van het mijnbedrijf'*

bouw met op drie verdiepingen de museale presentatie en het ophaalgebouw. In feite is de schacht de 'ziel' van het mijnbedrijf. Mijnwerkers, goederen en de kolen werden er van en naar de ondergrond vervoerd. Het eerste en oudste schachtgebouw van de moderne mijnindustrie ontstond nadat aan het eind van de 19de eeuw Henri Sarolea een aantal concessies onder de naam 'Oranje Nassau' had verkregen. Daardoor kon het startschot voor de aanleg van de Oranje-Nassaumijn worden gegeven. Samen met Carl en Friedrich Honigmann plande hij de aanleg van de benodigde schachten.

Dat bleek vanwege de gesteldheid van de Heerlense bodem geen klein karwei. Friedrich Honigmann ontwikkelde in de praktijk van het Heerlense werk het naar hem genoemde procedé van schacht afdiepen door de

waterhoudende deklagen van de Zuid-Limburgse bodem, waarvoor hij in 1894 patent ontving. Het Honigmann-procédé rekende af met de problemen van het waterhoudend dekterrein door ten eerste te werken met een overdruk waartoe in het boorgat het vloeistofniveau enige meters boven de grondwaterspiegel werd gehouden. Ten tweede maakte men gebruik van dikspoeling, wat wil zeggen dat in het boorgat een vloeistof van hoog soortelijk gewicht werd gebracht. Deze vloeistof bestond uit een mengsel van water en klei. Door de overdruk drong het water in de wand van het boorgat, waardoor de klei werd afgefilterd en zich op de wand van het boorgat een kleilaagje vormde, dat watercirculatie vanuit de doorboorde aardlaag verhinderde. Daardoor kon de wand van

het boorgat lang genoeg intact worden gehouden om er de bekledingsbuizen in te kunnen aanbrengen. De aanleg van de eerste schacht startte op 1 oktober 1893. De aanleg van schacht II, 40 meter verwijderd van de eerste, begon in oktober 1894. In deze schacht bereikte men eerder dan in schacht I het carboon, de kolenlagen. Toen in 1899 de verbinding met beide schachten tot stand was gekomen, kon met de ontginning van de steenkool worden begonnen. Nadat hier de laatste Limburgse steenkool op 31 december 1974 werd gedolven, sloopten men nagenoeg alle mijngebouwen. Na het afdiepen van de schacht konden de voorlopige houten keten worden gesloopt en werd naar ontwerp van architect A. Mehler in 1899 in neo-romaanse stijl een bakstenen schachtgebouw een ophaalgebouw gebouwd met een gevelarchitectuur met rondbogen, kantelen en hoektorentjes. De schachtoren behoort tot het 'Malakow-type'. Deze vorm vond zijn oorsprong in het Ruhrgebied en in het steenkoolbekken van Aken. De open stalen schachtbok behoort tot het soort dat net voor 1900 in het Saarland is ontwikkeld. Het materiaal en de constructie zijn hiervan belangrijk, omdat de betonnen schachtbokken van alle andere Limburgse mijnen zijn gesloopt. Het bewaarde industrieel archeologisch mijnmonument is na de mijnsluiting gerestaureerd en bestaat uit het schachtgebouw van schacht 1 en de schachtbok en het ophaalgebouw van schacht 2, deels herbouwd op de plaats van de tweede schacht.

Interieur

Er wordt continue in het museum geïnvesteerd om de presentatie professioneler te maken. Er zal bij een nieuw bezoek dus regelmatig wat nieuws te bewonderen zijn. In het schachtgebouw van drie verdiepingen is het eigenlijke

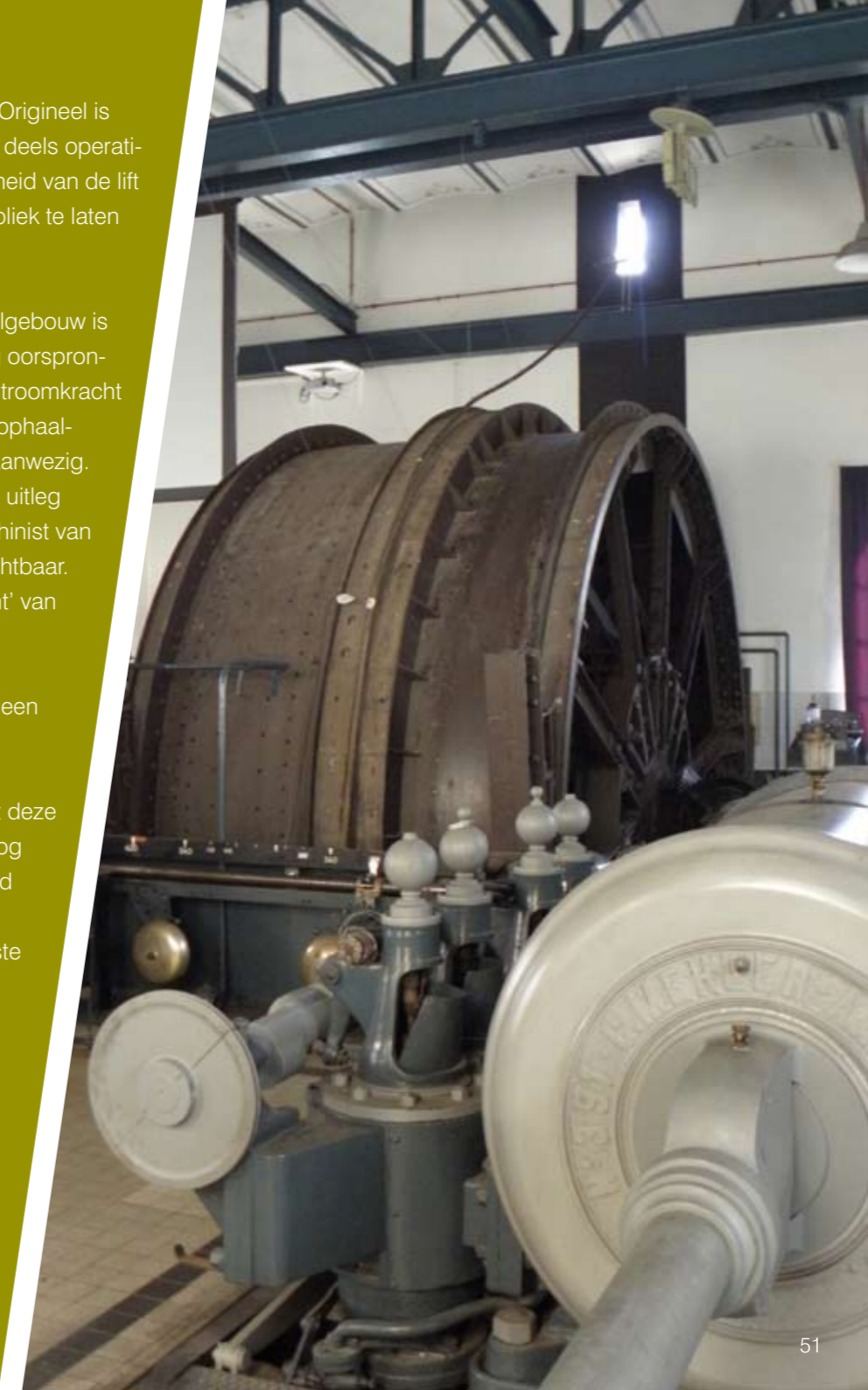
museum met presentatieruimte gevestigd. Origineel is de liftschaft die men in de toekomst weer deels operationeel wil maken, om de liftervaring en snelheid van de lift aan het publiek te laten ervaren.

In het ophaalgebouw is de nagenoeg oorspronkelijke, door stroomkracht aangedreven ophaalmachine nog aanwezig. Daar wordt ook uitleg

gegeven over de seinen die de ophaalmachinist van buiten moest kennen en is zijn werkplek zichtbaar. Machinisten wisselden elkaar af per 'schicht' van acht uur, dag-, middag-, en nachtdienst.

In oktober 1897 stuitte men in schacht I op een steenkoollaag van 98 centimeter; de eerste ontginbare laag die werd aangetroffen. Op 30 maart van het volgende jaar werd uit deze laag het eerste stuk steenkool gedolven. Nog een jaar later kwam een verbinding tot stand tussen beide schachten en werd een begin gemaakt met de steenkoolwinning. De eerste mijnzetel van de Oranje-Nassau Mijnen, Oranje-Nassau I, was na 6 jaar voorbereidende arbeid tot stand gekomen. Door de schachten van de ON I werd in 75 jaar tijd 31.978.000 ton kolen uit de ondergrond gehaald.

Protestantse Kerk

Templesplein 14 – architecten Jan en Theo Stuivinga, 1930

Macht

Vanaf de zestiende eeuw bestond er al een kleine protestantse gemeenschap in Limburg. Na de Maasveldtocht van Frederik Hendrik in 1632 kwamen Maastricht en delen van de Landen van Overmaas, waaronder Heerlen, onder bestuur van de Staten-Generaal. Er worden protestantse bestuurders aangesteld en kerken gevorderd voor de 'waere gereformeerde religie', zoals dat in de archiefstukken staat. Zo ook in Heerlen. De St.-Pancratiuskerk wordt in beslag genomen voor de hervormde gemeente die in 1649 de eerste predikant krijgt. Na de vrede van Munster in 1648 is het nog niet met de rust gedaan en ook Heerlen wisselt soms weer naar Spaans (en dus katholiek) bestuur. Nadat Heerlen bij Partagetractaat van 1661-1663 definitief Staats wordt, heeft een handjevol protestanten, die naast schepenen of (vice-)schout, secretaris of notaris, vaak ook ouderling van de hervormde gemeente waren, in de hoofdbank Heerlen de zeggingschap over de bijna geheel katholieke samenleving. Dat duurt zo tot ongeveer 1800, toen de Fransen en de burgers het voor het zeggen kregen in het gemeentebestuur. Tot aan de Belgische Tijd (1830-1839) wordt de kerk – met enkele intermezzo's – gemeenschappelijk gebruikt door protestanten en katholieken, met soms heftige taferelen over en weer, als een kerkdienst te lang uitliep of beelden niet goed waren afgedekt. In 1838 krijgt de hervormde gemeente een nieuwe kerk aan de Klompstraat, getypeerd als 'Leopolds-kerkje', omdat de

Belgische koning er toestemming voor gaf. Met de groei van de mijnindustrie begon door de werving van vooral Staatsmijnen het aantal protestanten toe te nemen. Na de Eerste Wereldoorlog trokken veel protestantse arbeiders vanuit Groningen, Friesland, Drente en de Gelderse Achterhoek naar de Limburgse mijnstreek. Zij trokken vooral naar Terwinselen, Hoensbroek, Treebeek en Brunssum, waar al snel nieuwe protestantse gemeenten ontstonden. Ook onder de ingenieurs en beambten die het mijnbedrijf van elders aantrok, waren de nodige protestanten, bijvoorbeeld de directeurs Wenckebach van Staatsmijnen en Haex van de Oranje Nassau-mijnen. Voor de hervormde gemeente Heerlen was het een gelukkige omstandigheid, dat mr. Dr. W.J.J. Frowein, van 1908-1942 president-directeur

'Gebroeders Stuivinga bouwden een hoogwaardige, esthetische, protestantse kerk in het overwegend katholieke Heerlen'

van de Staatsmijnen was, tevens President-Kerkvoogd was van de hervormde gemeente. Hij wist voor de nieuwe gemeenten met steun van de Staatsmijnen verscheidene houten kerkgebouwen te stichten in bijvoorbeeld Terwindselen, Hoenbroek en Rumpen. De nieuwe hervormde gemeenten kregen echter geen zelfstandigheid. Frowein regelde samen met dominee Mol dat ze buurtgemeenten bleven van Heerlen. De zeggenschap van de aloude hervormde gemeente van Heerlen centrum, waar de vele protestantse notabelen kerken, werd aangestuurd door een Centrale Kerkenraad en een Centrale Kerkvoogdij.

Die situatie duurde tot ver na de Tweede Wereldoorlog, toen bijvoorbeeld Heerlerheide-Treebeek een zelfstandige gemeente werd.

Intussen was ook de kerk in de Klompstraat te klein geworden en werden onder

leiding van Frowein fondsen geworven en plannen gemaakt voor een nieuwe kerk. De grond die men uiteindelijk verkreeg, lag achter het Heilig Hartbeeld aan het Tempssplein - volgens mondelinge overlevering met de 'creatieve hulp' van burgemeester van Grunsven. De grond werd vanaf 1 september 1930 bouwrijp gemaakt en in 1931-1932 werd er gebouwd. De kerk werd ingewijd op 23 oktober 1932 door de dominees Mol en Postma.

Relatie binnen en buiten

De kerk werd gebouwd naar een ontwerp van de architecten Jan en Theo Stuivinga uit Zeist uit 1930-1932 in de stijl van het Traditionalisme met elementen van Zakelijk Expressionisme en Berlagiaanse invloeden. De kerk heeft

een plattegrond in de vorm van een Grieks kruis met vier gelijke armen onder vier hoge zadeldaken. De vierkante toren heeft ook een zadeldak. De kerk is via een gang verbonden met de naastliggende en gelijktijdig gebouwde kosterwoning aan de Ds. Jongeneelstraat. Onder meer in 1974 zijn achter de kerk volumes van één bouwlaag gebouwd. De kerk en de kosterwoning zijn gerenoveerd in 1993. Er zijn toen voorzetramen geplaatst.

Exterieur

De ingang wordt gevormd door drie spitsbogen met in het middendeel van de frontgevel een gevelsteen met het jaartal 1931. Aardige details zijn het ambachtelijk vakmanschap in siermetselverbanden (metselwerk in Vlaams verband), ook bijvoorbeeld terug te vinden in de kolommen van de perceelafscheiding, en een plint met rollaag. In de gevels bevinden zich rechthoekige houten vensterkozijnen met gekleurd glas-in-lood en bakstenen dorpels, en rechthoekige en spitsboogvormige houten deuren met beslag en hardstenen dorpels. Let ook op de nog originele, uit koper vervaardigde buitenlampen.

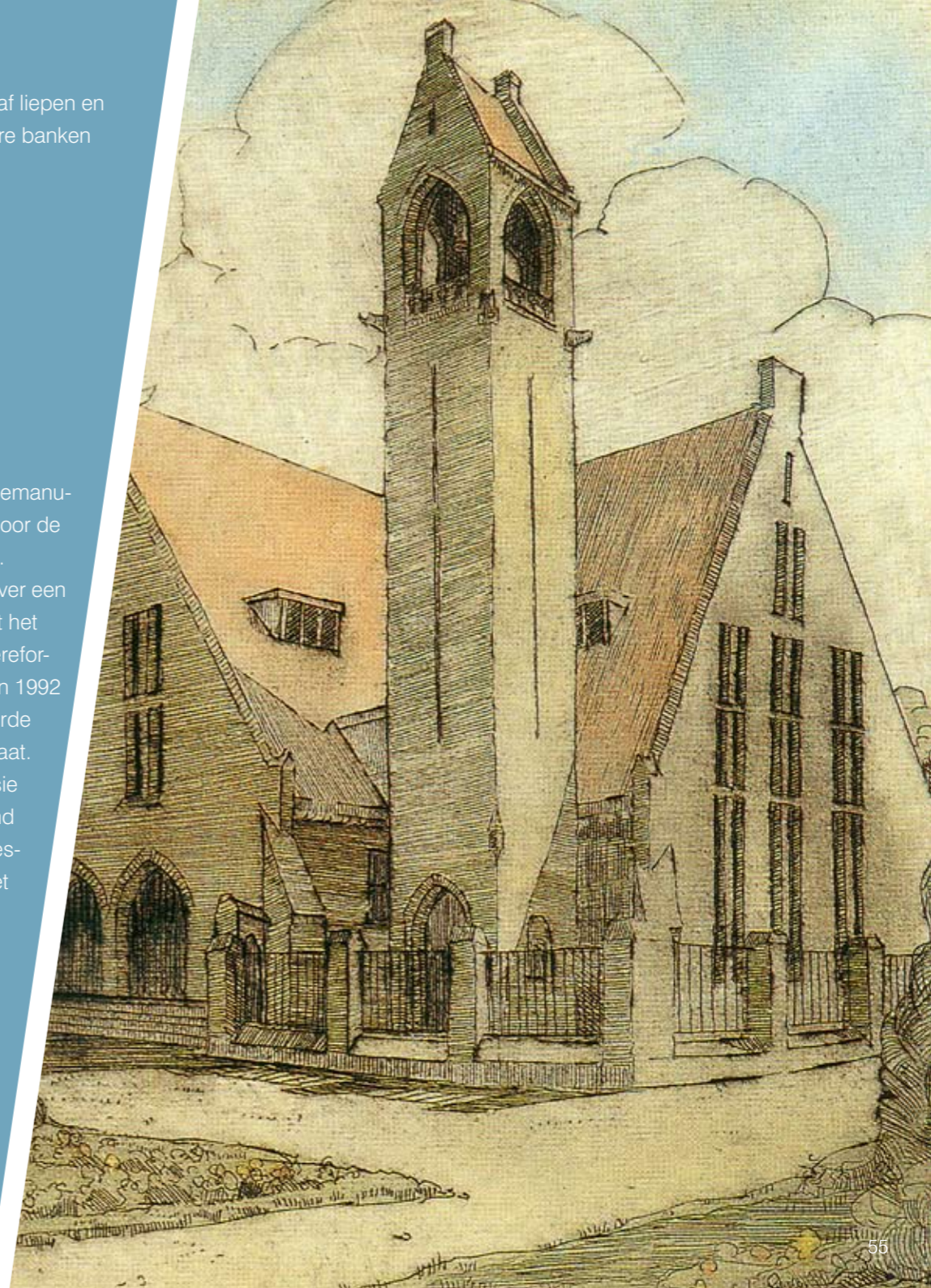
Interieur

Het interieur heeft een T-vormige plattegrond. Het spitsvormige plafond heeft een betimmering van Zweeds grenen delen met ribben ondersteund door kleine consoles. Naar ontwerp van de architecten zijn de eikenhouten kansel en de podiumbetimmering vervaardigd door N.V. Stoomtimmerfabriek 'De Morgenster' te Gouda. Er hingen oorspronkelijk acht eikenhouten lampenkronen met ijzerwerk. De Heerlense timmerfabriek Soons aan de Laanderstraat heeft de banken gemaakt. Timmerman F.J. Sanders herinnerde zich dat het een heel karwei was, omdat geen bank hetzelfde was in de amfitheaterachtige

kerk, waar de vloeren schuin af liepen en achter langere en voren kortere banken moesten komen.

Het pijporgel in de kerk is tweemannaals en in 1932 vervaardigd door de firma Valckx & Kouteren & Co. De kerk beschikt daarnaast over een klein Van Vulpen-orgel, dat tot het samengaan en kerken van gereformeerd en hervormd Heerlen in 1992 dienst deed in de gereformeerde kerk aan de Burg. Waszinkstraat. Sinds 23 maart 2006 is de fusie van gereformeerd en hervormd voltooid en heet de kerk Protestantse Gemeente Kerk aan het Tempssplein.

Colofon

Dit is een uitgave van de Commissie
Open Monumentendag Heerlen.

Concept en lay-out

T-Force Communicatieburo

Teksten

Roelof Braad, Mark van Dijk,
Huub Joosten en Ton van Mastrigt

Beeldmateriaal

Collectie Rijckheyt, Roelof Braad,
Ton van Mastrigt en Archief Commissie
OMD Heerlen

De Commissie Open Monumentendag
Heerlen is een samenwerkingsverband
tussen de Gemeente Heerlen, Historisch
Goud - Rijckheyt, LGOG Kring Parkstad
Limburg, Stichting Historische Kring Het
Land van Herle, Stichting Cyclocross
Heerlen, VV Zuid Limburg
en de heren Ton van Mastrigt
en Jo Fox.

© September 2013
Commissie
Open Monumentendag
Heerlen.

Heerlen

www.heerlen.nl

VVVZUID
LIMBURG
Liefde voor het leven

www.vvzuidlimburg.nl

Het Land van Herle
werpt licht op de geschiedenis van Parkstad Limburg

www.landvanherle.nl

STICHTING
CYCLOCROSS
HEERLEN

www.cyclocrossheerlen.nl

historisch
goud

www.historischgoud.nl
www.rijckheyt.nl

LGOG

www.lgog.nl

